

J.C.G.M. JANSEN

**ECONOMISCHE GESCHIEDENIS VAN LIMBURG,
1800-1990**

Inleiding

Een overzicht van twee eeuwen economische geschiedenis in een regio verlangt een rode draad. Hier is gekozen voor welvaart als centraal thema. Limburg wordt afgezet tegen Nederland. Veranderingen worden geschetst. Hun oorzaken geanalyseerd.

De vele onderzoekers die zich de laatste decennia in Nederland en België bezighielden met onderzoek naar de verdeling van de welvaart in de negentiende en twintigste eeuw tussen de provincies, zijn het tenminste in één opzicht met elkaar eens: de rol van Limburg in de Nederlandse economie sprak heel de negentiende eeuw door niet tot de verbeelding. Een eeuw lang bengelde Limburg onderaan. Pas na de Eerste Wereldoorlog werd een welvaartsniveau bereikt dat in de buurt van het rijksgemiddelde kwam. Het nationale gemiddelde werd echter ook nadien niet bereikt, al scheelde het rond 1990 niet veel meer.¹ Twee eeuwen lang was sprake van grote of kleine achterstanden.

Hoe groot die achterstand was, weten wij niet precies. De schattingen van de meest gebruikte indicator van welvaartsverschillen, het nominaal inkomen per hoofd van de bevolking in de verschillende provincies, veranderen met enige regelmaat. Het zal ongetwijfeld nog enige jaren duren voordat betrouwbare uitkomsten beschikbaar zijn. De in tabel 1 opgenomen cijfers zijn niet meer dan de beste die beschikbaar zijn. Het is verantwoord ze te gebruiken, omdat de meest recente onderzoeksuitkomsten uitwezen dat de verschillen tussen de

¹ J.H. van Stuyvenberg, Economische groei in Nederland in de negentiende eeuw : een terreinverkenning, in: *Bedrijf en Samenleving*, Alphen a/d Rijn 1967, pp. 195-225; J. Teyl, Nationaal inkomen van Nederland in de periode 1850-1900, in: *Economisch en Sociaal Historisch Jaarboek* (E.S.H.Jb.), 34(1971), pp. 232-262; R.T. Griffith, The creation of a national Dutch economy, in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* (T.v.G.), 95(1982), pp. 513-537; R.T. Griffith and J.M.M. de Meere, The growth of the Dutch economy in the nineteenth century : back to basics, in: *T.v.G.*, 96(1983), pp. 563-572; J.L. van Zanden, Economische groei in Nederland in de negentiende eeuw, enkele nieuwe resultaten, in: *E.S.H.Jb.*, 50(1987), pp. 51-76.

provincies hooguit iets kleiner of een beetje groter kunnen zijn geweest dan de tabel aangeeft. De rangorde van de regio's en hun stijging en daling op de welvaarts ladder ondergingen echter geen wijzigingen.² Zij zullen dit ook in de toekomst waarschijnlijk niet doen.

Tabel 1. Nominaal inkomen per hoofd van de bevolking, 1820-1989. Indices

	1820	1880	1910	1938	1950	1974	1989
Groningen	90	93	82	91	97	93	93
Friesland	101	93	78	79	90	89	89
Drenthe	63	60	52	69	79	91	94
Overijssel	72	71	78	88	94	91	91
Gelderland	76	82	88	86	88	94	96
Utrecht	122	117	113	108	102	105	105
Noord-Holland	140	138	130	124	116	110	107
Zuid-Holland	128	126	123	115	110	108	105
Zeeland	113	100	87	91	101	98	98
Noord-Brabant	65	68	68	78	83	92	98
Limburg	57	60	62	81	88	92	98
Nederland	100	100	100	100	100	100	100
Standaard-deviatie	29	27	25	17	12	8	6

Bron: 1820-1938: Zanden, J.L. van, *Economische groei in Nederland*, 55; 1950-1984: C.B.S. *Inkomensverdeling 1950, 1974 en 1984: regionale verdeling deel 1, gemeenten en regio's*.

Vanaf het begin van de negentiende eeuw was het besteedbaar inkomen van de Limburger lager dan dat van de doorsnee Nederlander. Omstreeks 1980 was daarin nog net geen verandering gekomen, al was de achterstand gestaag kleiner geworden. Omstreeks 1820 was Limburg zelfs overduidelijk de armoedigste provincie des Rijks met een inkomensniveau dat zelfs nog 10% onder dat van Drenthe lag, de voorlaatste in de rij.³ Rond 1880 was de toestand niet wezenlijk verbeterd, al was - meer door dalingen in Drenthe dan door stijgin-

² De gegevens omtrent het relatieve loonniveau zijn ontleend aan A. Vermaas, *Real industrial wages in the Netherlands, 1850-1913*, in: V. Zagagni and P. Scholliers, *Real wages in the nineteenth and twentieth centuries*, Milan 1994, pp. 151-161 (vooral p. 155). (Proceedings 11th international economic history congress).

³ J.C.G.M. Jansen, *De armoedigste provincie des Rijks (1820-1940)*, in: *Maaslands Melange: opstellen over Limburgs Verleden*, Maastricht 1990, pp. 149-160.

gen in Limburg - het Drents niveau bereikt. De achterstand ten opzichte van de randstedelijke provincies Noord-Holland, Zuid-Holland en Utrecht beliep heel de negentiende eeuw door een 100% of meer. Grosso modo werd het aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog niet anders: de onderlinge verschillen waren slechts heel langzaam iets kleiner geworden. Van flinke relatieve groei van de welvaart in Limburg was geen sprake. Een sprong voorwaarts vond pas plaats tussen de beide wereldoorlogen. De achterstand ten opzichte van het landelijk gemiddelde halveerde; Limburg nam in 1938 in de groep noordelijke, oostelijke en zuidelijke randprovincies een middenpositie in. Na de Tweede Wereldoorlog kon een gestage positieverbetering worden opgemerkt. In 1974 was men eindelijk binnen het landelijk spreidingsgetal geraakt met een inkomensniveau dat niet afweek van dat in de zeven buiten de randstad gelegen provincies. Vijftien jaar later was Limburg een modale provincie. Het noorden en oosten van het land waren duidelijk achter geraakt bij het zuiden, inclusief Limburg.

Zulke cijfers moeten voorzichtig worden geïnterpreteerd. Zij wijzen meer op een sterk afwijkende economische structuur dan op een treurige sociale positie van de bevolking. Zelfs in het begin van de negentiende eeuw hield het uitzonderlijk laag gemiddeld inkomensniveau niet in dat in Limburg van grote armoede kon worden gesproken. Het lage welvaartsniveau bracht de bevolking niet op de rand van de hongerdood. "Nous savons que pas un pauvre est mort de faim à Maastricht", heette het aan het eind van de achttiende eeuw al.⁴ De hulpverleners waren unaniem van mening dat het allemaal wel meeviel. In de eerste helft van de negentiende eeuw was het aantal bedeelden in Maastricht hoog - zo'n 30% van de bevolking ontving tussen 1818 en 1844 onderstand -, maar lager dan in bijvoorbeeld Amsterdam, Mons, Namur en Brugge. De gemiddelde uitkering bedroeg er met *f* 1,75 per bedeelde per jaar in 1818, oplopend naar *f* 3,50 in 1850, slechts een fractie van wat voor het levensonderhoud van een gezin nodig was, minder ook dan de bedragen die in doorsnee aan de behoeftige Amsterdammers en Luikenaren werden verstrekt. Vier van de vijf armen kregen slechts gedurende een klein

⁴ H.F.J.M. van den Eerenbeemt, *Armoede en arbeidsdwang : werkinrichtingen voor "onnutte" Nederlanders in de Republiek, 1760-1795*, 's-Gravenhage 1977, p. 17.

deel van het jaar iets toegestopt.⁵ Het leven was - naar het schijnt - in Limburg goedkoper dan elders. Opmerkelijk is dat de bijstandsgrens, het inkomen waarboven geen ondersteuning meer werd verstrekt, in Maastricht 70% lager lag dan in Amsterdam, terwijl de gemiddelde lonen in de nijverheid maar 35% beneden het Amsterdams niveau lagen. Het gemiddeld inkomen per hoofd lag in Maastricht op 40% van het Amsterdams niveau.

Het klinkt ongeloofwaardig: de cijfers lijken uit te wijzen dat de Maastrichtse industrie-arbeider naar verhouding beter werd betaald dan zijn Amsterdamse collega, terwijl hij minder nodig had. Betrokkenen waren zich min of meer bewust van deze paradoxale toestand. Naar het schijnt gingen de onderstandverleners er in Maastricht van uit dat bijverdienen er gemakkelijker was dan in Amsterdam en was men tevens van mening dat een gezin er een aanzienlijk lager uitgavenpatroon had dan in de randstad.⁶

De armenzorg in Venlo en Roermond vertoont vergelijkbare trekken. Ook daar overwoog de incidentele bedeling van een groot aantal personen met heel geringe bedragen gedurende hooguit enkele weken.⁷ Iets dergelijks deed zich voor op het platteland. Heel wat dorpen bezaten niet eens een openbare ondersteuningskas. Waar er wel een werd aangetroffen, was ze soms zo slecht gevuld dat jaarlijks ternauwernood twee of drie personen gedurende een paar weken een uitkering konden ontvangen, zoals de goed bewaarde archieven van de opeenvolgende instellingen voor armenzorg rond Borgloon laten zien. Ook op de middelen van het kerkelijk armbestuur werd niet vaak een beroep gedaan. Wellicht mede vanwege de niet in geld waardeerbare informele hulp bleef het getal armen op het Limburgse platteland steeds ver onder het landelijk niveau.⁸ Ondanks bijzonder

⁵ N. Haesenne-Peremans, *La pauvreté dans la région liégeoise à l'aube de la Révolution industrielle*, Luik 1981, pp. 438-439; J.C.G.M. Jansen, Maastricht tussen 1813 en 1850, in: *Bijdragen en Mededelingen voor de Geschiedenis der Nederlanden* (B.M.G.N.), 101(1986), pp. 541-548; M.H.D. van Leeuwen, *Bijstand in Amsterdam, ca 1800-1850 : armenzorg als beheersings- en overlevingsstrategie*, Zwolle 1992, pp. 197-200.

⁶ W.J.M.J. Rutten zal er in een bijdrage over de sociale geschiedenis van Limburg tussen 1800 en 1990 over uitwijden.

⁷ Th.L.A.M. Seelen, *De armenzorg in Venlo vanaf de Franse tijd tot het midden van de negentiende eeuw*, pp. 32-36 (scriptie 1964); G.G.J. Cabbolet, *Armoede en armenzorg te Roermond, 1854-1870*, pp. 39-40 (scriptie 1983).

⁸ M.H.A.I. Schrammen, *Inventaris van het archief van het centraal weldadigheidsbureau van Borgloon en zijn opvolgers, nrs. 34-75, registers van inkomsten en uitgaven van het centraal bureau van weldadigheid in het kanton Borgloon, 1802-1823* (typoscript 1981); G. Nijsten, *De*

lage inkomensniveaus in de agrarische sector werd in de eerste helft van de negentiende eeuw op het Limburgse platteland hoegenaamd geen armoede geleden.

De gesignaleerde paradox - een uitzonderlijk laag inkomensniveau en tegelijk relatief weinig ernstige gevallen van armoede - is slechts verklaarbaar indien men enkele specifieke kenmerken van de Limburgse economie uit de periode 1580-1890 in het oog houdt: wij treffen er een wijze van inkomensvorming en een bestedingspatroon aan, waarin geld maar een bescheiden rol speelde. Het gezinsbedrijf dat de boventoon voerde, was erg autarkisch ingesteld. De productiewijzen waren primair gericht op de verzorging van het gezin. Steeds werd wel iets meer geproduceerd dan voor eigen gebruik nodig was. Op de markt kon altijd wel iets worden verkocht, al was het maar een deel van de eigen arbeidskracht.

Zo konden de basisbehoeften altijd worden bevredigd en bepaalden de geldinkomsten, voorzover ze niet nodig waren om belastingaanslagen te voldoen, vooral de aangename kanten van het leven. Bezuinigen in jaren met ongunstige prijzen was niet moeilijk. Zodra de productiviteit echter ook maar een klein beetje steeg, werd het dagelijks leven al vlug heel wat prettiger. Wie de helft van zijn productie zelf opat en de andere helft ter markt bracht, zag zijn inkomen bij elk procentpunt stijging van de productie met het dubbele daarvan toenemen en kon zich opmerkelijk veel meer permitteren.⁹ Historici als Braudel waren niet de eersten die zich verbaasden over de gunstige leefomstandigheden in zulke halfprimitieve economieën, waar geld en markt zulk een geringe rol speelden.¹⁰ Contemporaine auteurs bevestigden het beeld. L.J. Widdershoven uit Oirsbeek, wiens verhaal omstreeks 1800 speelt, merkte op: "Men at en dronk wat de boerderij gaf. Omdat weinig kon worden verkocht, at de boer er goed van". De kantoncommissarissen uit het arrondissement Kleve, waartoe een flink deel van Noord-Limburg behoorde, waren in 1798 vrijwel unaniem van mening dat de - puur agrarische - economie in hun ressort nauwelijks verbetering behoefde. Een boer die van kindsbeen af gewoon was dag en nacht te werken, kon zijn welvaart

armenzorg in Beek, 1854-1912, pp. 11-13 (scriptie 1979).

⁹ Jaarverslag 1993 van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg, in: *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg* (S.S.E.G.L.), XXXIX(1994), pp. 204-205.

¹⁰ F. Braudel, *Beschaving, economie en kapitalisme*, (deel I), Amsterdam 1987, pp. 433-439 (Dl. I: De structuur van het dagelijks leven).

slechts verhogen door meer cultuurgrond te verwerven. Dit zou echter ten koste gaan van het inkomen van een collega, die het in zijn jeugd beter gewend was geweest en zijn frustraties niet onder stoelen en banken stak. De vrederechter van het kanton Oirsbeek, M. Wulff, onderschreef in 1806 deze stelling. Ook voor hem was de samenhang tussen bedrijfsvoering en dorpsleven heilig.¹¹

De cijferreeksen omtrent het regionaal inkomen dreigen ons op het verkeerde been te zetten. Wat oorzaak lijkt te zijn, is in werkelijkheid vaak gevolg. Sociale factoren nemen ogenschijnlijk het voortouw. Opvallend is vooreerst het aanzienlijk verschil tussen het gemiddeld inkomen per inwoner en dat per belastingplichtige. Heel de twintigste eeuw door - voor de negentiende eeuw zijn geen gegevens beschikbaar - lagen de inkomens per belastingplichtige in Noord-Brabant en Limburg aanzienlijk dicht bij het nationaal gemiddelde dan die per hoofd van de bevolking. Het ligt voor de hand hierin het gevolg van een afwijkend demografisch patroon te zien. Van 1880 tot 1940 lag de huwelijksvruchtbaarheid in Limburg en Noord-Brabant zo'n 20% boven het rijksgemiddelde.¹² De gezinnen waren er groter, de mogelijkheden voor vrouwen deel te nemen aan het arbeidsproces vanwege de drukte thuis kleiner dan elders in het land. Nagenoeg de helft van de achterstand in hoofdelijk inkomen van Limburg kan door deze factor worden verklaard.

Daarnaast was de zwakke vermogenspositie van de Limburgers opmerkelijk. Landelijk kwam tussen 1820 en 1910 60% van het nominaal inkomen uit huren, pachten, rente op kapitalen en bedrijfswinsten. De lonen brachten slechts 40% in. In Limburg was die verhouding heel anders. Vermogensbestanddelen en lonen zijn er elk goed voor de helft van het besteedbaar inkomen. De Limburger was door zijn levensonderhoud relatief sterk afhankelijk van wat hij met zijn arbeid kon verdienen.¹³ Daarmee zijn we weer terug in het economisch circuit. Beide factoren vloeien, zo zullen wij nog zien,

¹¹ J. H(abets), Een Valkenburgs dorp in 1780, in: *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Duché de Limbourg* (P.S.H.A.L.), VI(1889), p. 8; J.C.G.M. Jansen, De landbouw aan weerszijden van de Nederlands-Duitse grens aan het einde van de achttiende eeuw, in: *E.S.H.Jb.*, 56(1993), p. 172; J.C.G.M. Jansen, Landbouw rond Oirsbeek omstreeks 1800, in: *S.S.E.G.L.*, XXXVII(1992), p. 33.

¹² Th.L.M. Engelen, *Fertiliteit, arbeid, mentaliteit : de vruchtbaarheidsdaling in Nederlands-Limburg, 1850-1960* (Maaslandse Monografieën; 45), Assen/Maastricht 1987, p. 39, tabel 6.

¹³ Jansen, De armoedigste provincie, pp. 155-156.

in hoge mate voort uit de grote betekenis van het op zelfverzorging gerichte kleine gezinsbedrijf in Limburg. Vooral in de landbouw en het ambacht was het sterk vertegenwoordigd. Het gezinsbedrijf dwong de exploitanten tevreden te zijn met lage inkomsten. Die werden, om kosten te besparen, door de leden van het eigen gezin bijeengebracht, soms met de hulp van inwonende verwanten. Het was voordeliger met familieleden te werken dan met vreemde arbeidskrachten. De activiteiten werden zo georganiseerd, dat men zo min mogelijk een beroep hoefde te doen op toeleveranciers en dienstverleners.¹⁴

Omstreeks 1800 beleefde het kleine op zelfverzorging gerichte gezinsbedrijf in Limburg een hoogtepunt. De voornaamste oorzaak was gelegen in de geringe toegang tot de markt. Daarbij moet niet in de eerste plaats aan vervoersmoeilijkheden worden gedacht, hoe ernstig die ook waren. De belangrijkste waterweg, de Maas, was vaak onbevaarbaar. In de zomer stond hij hier en daar bijna droog, in de winter was de watertoevloed zo groot, dat de schepen in moeilijkheden geraakten. Het gros van de wegen verdiende die naam nauwelijks. Zij waren zo moeilijk begaanbaar, dat de hiervoor al genoemde M. Wulff klaagde: "Le transport à dos d'hommes e(s)t trop difficile et coûteux". Erger was nog dat de grote internationale verkeersstromen Limburg sinds lang meden. Van het laatste kwart van de zestiende tot het einde van de achttiende eeuw was regionale verzorging troef.¹⁵

Toen omstreeks 1800 op de markten voor agrarische producten de kopers niet langer het prijsniveau bepaalden, maar de aanbieders gingen domineren, waren de plattelanders gedwongen terug te keren naar primaire agrarische activiteiten, in feite naar de productie van broodgranen. Een stijging van de kosten als gevolg van looneisen, gebrek aan arbeidskrachten, sterk oplopen van de rentevoet en de verdwijning van de institutionele investeerders door de opheffing van kerkelijke instellingen in 1796, deden de winstmogelijkheden als sneeuw voor de zon verdwijnen, zodra ook maar een bescheiden

¹⁴ J.C.G.M. Jansen en W.J.M.J. Rutten, *Geschiedenis van de landbouw in Limburg in de twintigste eeuw* (Maaslandse Monografieën; 52), Leeuwarden/Mechelen 1992, pp. 403-404.

¹⁵ Jansen, *Landbouw rond Oirsbeek*, p. 31; J.C.G.M. Jansen, *Crisis en herstructurering in en rond Maastricht, 1560-1640*, in: *Bijdragen tot de geschiedenis*, 73(1990), pp. 161-162.

poging werd gedaan bedrijfsmatig te werken.¹⁶ Het was zaak alles in eigen hand te houden en de markt op afstand te laten. Zelfs op middelgrote landbouwbedrijven werd 70% van de bruto-opbrengst van akkergewassen en veeteeltproducten op het eigen bedrijf verbruikt. Niet meer dan 30% kwam op de markt, waar zo weinig mogelijk werd ingekocht.¹⁷ Nijverheid en dienstverlening verdwenen, voorzover ze hadden bestaan, goeddeels. In de eerste helft van de negentiende eeuw was Limburg een bijna zuiver agrarische provincie, waar maar heel langzaam de industrie van de grond kwam en de dienstensector zeer weinig voorstelde. Zelfs in 1859 viel nog geen 5% van de arbeidsplaatsen aan deze sector toe, de helft van het landelijk gemiddelde.¹⁸

Laten wij de zaak van periode tot periode eens meer in detail bekijken. Er worden vier tijdvakken onderscheiden: 1800-1870, 1870-1914, 1914-1945 en 1946-1990. Tussen die perioden is het verschil deels van fundamentele aard, deels echter slechts graadueel.

I. Limburg, een agrarisch gewest, 1800-1870

Landbouw

Heel de nieuwe geschiedenis door heeft de Limburgse landbouw kenmerken vertoond, die afweken van die in de rest van Nederland. De achtergrond was deels van geomorfologische aard. De Limburgse bodem heeft weinig gemeen met die in de rest van Nederland. In de gemeente Mook behoren nog een paar vierkante kilometers tot het Middennederlands stuwwallengebied. Onmiddellijk ten zuiden daarvan begint het terrassenlandschap van Noord- en Midden-Limburg. De Maas, haar zijrivieren en de beken hebben gezorgd voor een smalle strook rivierklei, het laagterras. In het winterbed is enig middenterras afgezet, bestaande uit zand met in het zuiden een hoge grindfractie en naar het noorden toe enige klei. Daarna begint het hoogterras, bestaande uit zand en hoogveen. Ten zuiden van Sittard

¹⁶ J.C.G.M. Jansen, Economic and social vicissitudes in disadvantaged circumstances : southern Limburg between 1780 and 1820, in: E. Aerts (et al.) (eds.), *Studia Historica Oeconomica : liber amicorum Herman van der Wee*, Leuven 1993, pp. 133-134 en 137.

¹⁷ Jansen, Landbouw rond Oirsbeek, p. 34.

¹⁸ Griffith, The creation, pp. 528-534.

wordt een heuvelandschap aangetroffen, waarop door winden aangevoerde löss is afgezet van wisselende dikte. Aan deze lösspakketten dankt Limburg zijn zachte glooiing. Als gevolg van erosie kwam de löss steeds meer in de dalen en de afhang terecht. Op het laagterras ontbreekt de löss, zodat men in Zuid-Limburg van elkaar gescheiden lössgebieden aantreft met een hoge natuurlijke vruchtbaarheid.¹⁹

Het noorden en midden van de provincie is niet erg vruchtbaar. Op het hoogterras werd de bevolking tot in de twintigste eeuw geconfronteerd met schier onoplosbare afwateringsproblemen. Venen en broekgronden bemoeilijkten de verbindingen. De boeren woonden bijeen op een stukje droge grond. Verbeteringen in de landbouw en de daaropvolgende toename van de bevolking leidden telkens weer tot verdichting van de bestaande dorpskernen, gelegen tussen het vochtige laagterras en het moeilijk toegankelijke hoogterras aan de rand van het winterbed. De agrariërs waren gedwongen tot het exploiteren van gemengde bedrijven, die kleiner werden naarmate de bevolking toenam.

Ook in Zuid-Limburg, tussen Vaals, Eijsden en Sittard, had men zijn problemen. In het zuiden waren de wei- en hooilanden sedert de late middeleeuwen schaars. Zo'n duizend jaar lang domineerde er de akkerbouw. De graantelers vertrouwden op de natuurlijke vruchtbaarheid van de lössbodem en verwaarloosden de veeveelt. Het heuvelachtig landschap liet slechts op een beperkt aantal plaatsen het ontstaan van wooncomplexen toe. Bevolkingsgroei betekende ook hier tot diep in de twintigste eeuw vooral verdichting van de bebouwing.²⁰ De boerderijen lagen bijeen rond kerk en dries, de drinkplaats voor het vee, de uitvalsbasis ook voor de heerdgang, waarbij de weinige schraallanden in de afhang van de heuvels de beschikbare weidegronden uitmaakten.

Wij zagen al dat alle waarnemers er rond 1800 van waren overtuigd dat het voor de boeren in Limburg niet doenlijk was meer uit de

¹⁹ J. Renes, *Het cultuurlandschap van Noord- en Midden-Limburg : geschiedenis, kenmerken en waarden*, manuscript, pp. 39-41; M.J.M. Bless en M. Cristina Fernandez Narvaiza, *Onder de Euregio : de verbinding tussen landschap en geologie in de Euregio Maas-Rijn*, ongepubliceerd manuscript, 1992, pp. 6-45.

²⁰ J.C.G.M. Jansen, *Ontsnappen aan een economische achterstand : een bijzonder probleem*, in: H. Diederiks, J.Th. Lindblad en B.M.A. de Vries (ed.), *Het platteland in een veranderende wereld : boeren en het proces van modernisering*, Hilversum 1994, p. 280; J.C.G.M. Jansen, *Architectuur en Stedebouw in Limburg 1850-1940*, Zwolle 1994, pp. 10-14.

grond te halen dan feitelijk gebeurde. Zij benutten bij de toenmalige stand van wetenschap en techniek alle mogelijkheden die de bodemgesteldheid bood. Dit hield in dat van plaats tot plaats verschillen in de uitbating van de gronden waren ontstaan. In Noord- en Midden-Limburg zijn we daarover het best geïnformeerd. Diegenen die langs de rivieren en beken woonden, beschikten er soms over kostelijke gronden, die weinig zorg vergden. Daar had een boer een status op te houden. Op de hoger gelegen gronden was hij evenwel te beklagen. De gronden in het kanton Horst waren of te zandig of te lemig. Het zweet van de boer moest er de steriliteit van de bodem goedmaken. Zijn teelt was beperkt tot rogge, boekweit, haver en aardappelen. De haver was van zo'n geringe kwaliteit dat ze die naam eigenlijk niet waard was. Een paar kilometer verderop kon de landbouwer zich weer wat beter in leven houden. In de Maasdorpen behorend tot het kanton Goch, zoals Bergen, werd bij voorkeur tarwe en gerst verbouwd en veel aandacht besteed aan voedergewassen als klaver, spurrie, voederkool en rapen. Bovendien werd er aan tuinbouw gedaan.

De bemesting trachtte men zoveel mogelijk te intensiveren. Alom werd mergel aangekocht. De inwoners van het kanton Goch probeerden naarstig houtas bij te kopen. In de rivierdorpen werd stro als toeslagstof gebruikt, op de hoger gelegen gronden in Horst waren heideplaggen voor dit doel in zwang. Alle elementen voor een naar toenmalige maatstaven behoorlijke bemesting waren aanwezig, maar de verdeling over het gebied was zeer ongelijk. De gigantische inzet van arbeidskracht die nodig was, de schaarste aan afvalstoffen in weinig verstedelijkte streken en het gebrek aan geld om voldoende meststoffen bij te kopen, verhinderden op talrijke bedrijven de gewenste combinatie van diverse bemestingsvormen tot stand te brengen, tenzij af en toe. Ondanks een zwakke vochtbalans, een wankel bodemstructuur en sterke vervuiling van het land door overdadige onkruidvorming, werd de toeschouwer regelmatig getroffen door verrassend goede uitkomsten. De boer was buitengewoon creatief. Hij overwoog nauwkeurig wat voor de veeteelt het gunstigst was: de heerdgang of de potstal; zijn ploeg had hij aangepast aan de eisen van zijn akkers. Aan welstand hechtte hij zelden: de toring werd perfect naar de nering gezet.²¹

²¹ Jansen, De landbouw aan weerszijden van de Nederlands-Duitse grens, pp. 155-172.

In Zuid-Limburg was het in wezen niet anders dan in het noorden en het midden van de provincie. Ook hier werden lokaal zeer verscheiden keuzes gemaakt. In gemeenten als Geleen, Jabeek, Merkelbeek, Amstenrade, Ulestraten, Margraten, Mheer en Oud-Vroenhoven werd 75 tot 90% van de bodem ingenomen door akkerbouw. De oppervlakte weiland liep uiteen van 0 tot 2%. Hooiland was er helemaal niet. Het vee werd geweid in boomgaarden, die gewoonlijk 10 tot 15% van de bebouwde oppervlakte besloegen. In gemeenten die in de dalen lagen en doorsneden werden door een rivier of beek, zoals Elsloo, Geulle, Gulpen en Wittem, was het aandeel van het weiland en hooiland veel hoger, zo'n 15 à 20% van de oppervlakte. Minder dan 10% was met boomgaarden bezet. Maar men kon er niet vertrouwen op de natuurlijke vruchtbaarheid van de bodem vanwege de grote erosie.²² Het teeltplan vertoonde dienovereenkomstig aanzienlijke verschillen. Een gewas als tarwe, dat een goede prijs opbracht, kon slechts hier en daar worden geteeld.

Opmerkelijk genoeg was de productiviteit van de bodem tussen 1800 en 1810 in het zuiden van de provincie met zijn hoge natuurlijke vruchtbaarheid niet veel hoger dan die in het zanderige, lemige noorden en midden van de provincie. Het zaaigoed was in het zuiden nochtans uitzonderlijk productief. Elke uitgezaaide korrel tarwe of rogge bracht er tussen 1807 en 1812 wel tien, elf korrels op. In het arrondissement Roermond waren het er hooguit zeven à acht, soms nog minder. Kijkt men echter naar het aantal kilogrammen graan dat van een hectare werd gehaald, dan is het verschil veel minder groot. Het kon zelfs gebeuren, zoals in 1812, dat een oogst in het noorden en het midden van de provincie per hectare enkele tientallen kilogrammen hoger lag dan in het zuiden. Als gevolg van schaarste aan meststoffen en een zwakke mineralenbalans van de bodem werd in het zuiden veel minder dicht gezaaid dan benoorden Susteren.²³ Dat in het zuiden desondanks de welvaart van de boeren groter was, kwam doordat een veel groter percentage van de bedrijfsoppervlakte met granen was bezaaid, zodat men veel overhield om te verkopen. De geldelijke opbrengst van ter markt gebrachte veeteeltproducten

²² Jansen, Ontsnappen aan een economische achterstand, p. 283.

²³ J.F.R. Philips, J.C.G.M. Jansen en Th.J.A.H. Claessens, *Geschiedenis van de landbouw in Limburg 1750-1914* (Maaslandse Monografieën; 4), Assen 1965, pp. 79-83.

was in heel de provincie nochtans minimaal, de lage bedrijfskosten ten spijt.

Mogelijkheden tot verbetering zag men rond 1800 heel weinig. Zelfs vrederechter Wulff uit Oirsbeek, die werd beschouwd als de agrarisch expert bij uitstek in het departement van de Nedermaas, was bepaald spaarzaam met zijn suggesties.²⁴ Toch waren er in de praktijk wel groeimogelijkheden en zelfs in aanzienlijke mate. Goossens becijferde dat de agrarische productie in Limburg tussen 1812 en 1846 met 0,83% per jaar toenam. Dat was meer dan in de meeste andere Belgische provincies met uitzondering van Luxemburg, West-Vlaanderen en Antwerpen.²⁵ Deze productiegroei werd bereikt met kleine verbeteringen, die het ecologisch evenwicht, dat met veel moeite tot stand was gebracht en van plaats tot plaats verschilde, niet verstoorde. Uitgangspunt was de toename van de vraag naar kwalitatief hoogwaardige levensmiddelen sedert 1800.

Rond dat jaar begonnen de kopers de marktprijs te bepalen. Zij waren niet langer tevreden met wat de boeren aanboden, maar wilden kwaliteit voor hun goede geld. Het leidde dadelijk tot ongerustheid onder de boeren in Oirsbeek en omgeving. De bakkers gaven de voorkeur aan de rogge uit de Kempen boven de Zuidlimburgse, zo stelden zij vast.²⁶ Hun waar was vaak al half bedorven voor zij van het veld werd gehaald. Het euvel kon worden ondervangen door de werkzaamheden op het boerenbedrijf anders te organiseren en de rogge te oogsten vóór de regen haar in de tweede helft van augustus bedierf.

Het hele productieproces iets vervroegen, had ook nog het voordeel dat de periode, waarin de fotosynthese het sterkst was, voor een groter deel viel in de tijd, waarin zaad werd gevormd en niet langer vooral samenviel met de weken, waarin de halmen opschoten: men kreeg wat meer graan, wat minder stro.²⁷ Zo werd het aantrekkelijk geleidelijk een iets groter deel van de akkers te betelen met goed verhandelbare gewassen - het aandeel van tarwe en rogge in de vruchtopvolging steeg tot boven 60% - en het intermediair verbruik

²⁴ Jansen, *Landbouw rond Oirsbeek*, pp. 36-52.

²⁵ M. Goossens, *The economic development of Belgian agriculture : a regional analysis*, Leuven 1993, pp. 155-156 en 180.

²⁶ Jansen, *Landbouw rond Oirsbeek*, p. 20.

²⁷ J.C.G.M. Jansen, *Op weg naar een groene landbouwgeschiedenis : een analyse van de graanteelt tussen 1660 en 1790*, in: *S.S.E.G.L.*, XXXIX(1994), pp. 137-175.

op de eigen boerderij van gewassen terug te dringen door op de rest van de akkers wat vaker klaver en knolgewassen te telen, zodat niet langer alle zomergranen hoefden te worden vervoerd. De gunstige perspectieven van de nieuwe cyclus kenden ogenschijnlijk geen eind. Klaverteelt zo nu en dan verhoogde het stikstofniveau van de bodem. De grond werd vruchtbaarder zonder dat de boeren er enige extra moeite voor hoefden doen. Dat zij niet eerder op deze simpele gedachte kwamen hangt waarschijnlijk deels samen met de langzame daling van de temperatuur in Europa sinds het midden van de zestiende eeuw. Die had in de achttiende eeuw voor veel strenge winters gezorgd, zodat vaak maandenlang niet op het veld kon worden gewerkt. Velen hadden de overvloedige vrije tijd in de winter benut om een paar maanden per jaar ambachtelijke activiteiten uit te voeren en zo een bijverdienste te verwerven. De textielsector had tot 1810 handen vol werk geboden. Daar kwam de klad in toen vlakbij, in Luik, spin- en weefmachines werden aangeboden die het grootste deel van het thuiswerk naar de fabriek haalden, waar een constanter kwaliteit van de garens en de weefsels tegen lagere kosten was verzekerd. De boer-ambachtsman werd gedwongen zich weer meer met zijn landerijen te bemoeien. De verbetering van het klimaat bood hem gelegenheid een paar maatregelen te verzinnen die niets kostten en het ecosysteem op lange termijn eerder versterkten dan aantastten. De lage kosten van de innovaties leverden de volgende stappen voor de geleidelijke verbetering van het systeem. De bestedingen werden evengoed aangewend voor de langzame verbetering van de bedrijfsvoering als de inzet van arbeidskracht.

De gezinsomvang bleef tot 1870 vrij constant, de veestapel nam evenmin in beduidende mate toe, zodat van jaar tot jaar een iets groter deel van de oogsten op de markt kon worden gebracht. De stijgende geldinkomsten konden worden aangewend voor verbetering van de kleding, want koffie, thee en tabak kende men al een halve eeuw. Tussen 1800 en 1820 ziet men handelaren langs de deuren trekken met kousen, weldra gevolgd door andere textielproducten. Nu niet meer elk kledingstuk zelf hoefde te worden gebreid, hielden de vrouwen tijd over voor het karnen van de melk tot boter, zodat ze meer gingen verdienen. Vervolgens werd aandacht besteed aan de huisvesting in Noord-Limburg, waar het traditionele hallehuis sedert 1820 meer en meer werd vervangen door de langgevelboerderij, naast het wooncomfort ook de ruimte voor het opstallen van vee

toe.²⁸ In heel de provincie werden her en der schuren gebouwd voor de opslag van graan. De ruimte die daardoor vrijkwam in de boerderij werd benut voor het opstallen van jongvee en varkens. De vleesproductie en de fokkerij namen toe, al stond daartegenover dat koeien niet op tijd werden gedekt en de boterproductie daardoor tijdelijk zelfs afnam.

De omvang van de veestapel groeide nauwelijks; de met veeteelt verkregen geldinkomsten namen evenwel aanzienlijk toe. Vlees en fokmateriaal konden rond 1840 tegen betere prijzen en met minder risico worden afgezet dan de boter, waarover veel werd geklaagd, omdat die nogal onhygiënisch werd bereid.²⁹

Door kleine aanpassingen ontstond een bescheiden economische groei met blijvende effecten. Het was een vorm van groei van het type dat Adam Smith in 1776 beschreef: door kleine aanpassingen binnen een bestaand systeem werd het productie-optimum verhoogd zonder de bedrijfsstructuur aan te tasten. Binnen een generatie werd dan wel de nieuwe top bereikt, maar de positieve gevolgen bleven, zonder dat wezenlijke vernieuwingen nodig waren. Het zo gewaardeerde gemengde agrarisch familiebedrijf bleef in stand en daarmee tenminste een deel van de zelfverzorging en dus de zekerheid gezin en bedrijf onder alle omstandigheden in stand te kunnen houden. Niet ten onrechte werd de periode 1815-1870 voor wat de Limburgse landbouw betreft wel een statisch tijdvak genoemd.³⁰

De bevolking in Limburg groeide van 1815 tot 1870 met ongeveer een half procent per jaar. De toename van het inkomen in de landbouw bedroeg in die jaren rond 1%,³¹ plaatselijk mogelijk één of twee tienden van een procent daaronder of daarboven. Zonder twijfel vond een vrij regelmatige kleine stijging van de welvaart plaats zonder ingrijpende innovaties. Pogingen in die richting kregen trouwens ook weinig steun. Een paar voorbeelden mogen er getuigenis van afleggen. De verenigingsgedachte vond in de agrarische sector nog weinig aanhang. De Limburgse Maatschappij van Landbouw telde rond 1870 slechts 650 leden. Haar streven naar rasver-

²⁸ J.H.G. Pubben, Hallehuizen en langevels, in: *Horster Historiën*, 3(1992), pp. 143-158.

²⁹ Goossens, *The economic development*, pp. 338-340.

³⁰ J.F.R. Philips, *De landbouw in een statische maatschappij, 1815-1875*, in: Philips, Jansen en Claessens, *Geschiedenis van de landbouw in Limburg*, p. 110.

³¹ Berekend op basis van Goossens, *The economic development*, pp. 146-147 en 180, alsmede J. Blomme, *Belgian Agriculture, 1880-1980 : a quantitative analysis*, Leuven 1993, p. 277.

betering in de veeteelt vond nauwelijks weerklank. De drie fokpaarden die in 1867 werden aangekocht en de vier stieren, verloot in 1868 om de vooruitgang van de landbouw in een hele provincie te stimuleren, legden hoegenaamd geen gewicht in de schaal.³² Ook met de landbouwmechanisatie ging het niet voorspoedig. Van de 52 stoomdorsmachines die in 1870 in Nederland werden ingezet, werd één exemplaar in Limburg benut: het was eigendom van een landbouwer uit Visé en werd geleend. Van de overige machines was alleen het door paarden aangedreven dorswerktuig naar verhouding ruim vertegenwoordigd.³³ Met het agrarisch onderwijs was het heel droevig gesteld. Alleen de Vereniging voor Land- en Tuinbouw in Maastricht en een daarvan in 1869 afgescheiden vereniging te Heer organiseerden voordrachten. Die handelden uitsluitend over tuinbouw en fruitteelt. Men liet er docenten uit Tongeren en Sint-Truiden voor komen. De wandelleraar G.F.R. Corten die, moederziel alleen, in de hele provincie het landbouwonderwijs diende te verzorgen en zijn activiteiten in 1870 aanving, mocht zich voorshands niet verheugen in grote belangstelling voor zijn lezingen.³⁴

Ook de organisatie van de handel in landbouwproducten liet veel te wensen over. Ondanks het feit dat Provinciale Staten van Limburg rond 1870 jaar na jaar meer aandacht besteedden aan agrarische thema's dan aan alle overige agendapunten tezamen, bleef het belangrijkste probleem bestaan: de kleine boer had voor de afzet van zijn producten geen rechtstreekse toegang tot de markt. Op de door de Provincie enthousiast gestimuleerde botermijnen verschenen slechts de lokale winkeliers als kopers. Dankzij de mogelijkheid ter plaatse de kwaliteit van de aangevoerde waar te vergelijken, konden zij op de mijn de druk op de boterproducenten nog opvoeren. De afzet van vee, vlees en fruit was vooral gericht op België en Duitsland, waarbij grossiers de dienst uitmaakten.³⁵ Die wentelden alle risico's af op de leveranciers. Langzamerhand vloeide een steeds groter deel van de

³² *Verslag van de landbouw in Nederland over het jaar 1868*, 's-Gravenhage 1869, p. 157.

³³ *Verslag van de landbouw in Nederland over het jaar 1870*, 's-Gravenhage 1871, pp. 16-18, en over het jaar 1881, 's-Gravenhage 1882, pp. 511-515.

³⁴ *Verslag van de landbouw in Nederland over het jaar 1868, 1870 en 1881*, 's-Gravenhage 1869, 1871 en 1882, ad activiteiten landbouwverenigingen.

³⁵ *Uitkomsten van het onderzoek naar den toestand van de landbouw in Nederland, ingesteld door de landbouwcommissie van 1886*, 's-Gravenhage 1890, passim.

inkomsten, behaald uit agrarische groei, in de zakken van intermediairs.

De gestage vooruitgang van de welvaart in de agrarische sector had desondanks tot gevolg dat veel Limburgers hun heil bleven zoeken in de landbouw. Het aandeel van de agrariërs in de beroepsbevolking bleef zeer hoog. In 1859 stond Limburg met 54% landbouwers na Zeeland (59%) en Drenthe (55%) in de provinciale rangorde op de derde plaats, in 1889 met nog altijd 49% zelfs eenzaam aan de top.

Nijverheid

Voor de nijverheid waren zeker tot 1850 geen al te rooskleurige perspectieven weggelegd. Een niet gering deel van de plattelandsnijverheid verkommerde. De pogingen in steden als Maastricht en Roermond fabrieken tot stand te brengen, waren maar matig succesvol. Heel wat initiatieven bloedden snel dood.

In de tweede helft van de achttiende eeuw had het er zo mooi uitgezien. Er waren nieuwe vormen van industrie en nijverheid ontstaan. In de textielnijverheid werden zelfs gespecialiseerde bedrijven aangetroffen met afzet op internationale markten. Het waren nog geen fabrieken in de moderne zin van het woord. Het grootste deel van de werkzaamheden, in het bijzonder de zeer arbeidsintensieve onderdelen, zoals spinnen en weven, werden uitbesteed aan thuiswerkers, die de grondstoffen kregen aangereikt en op basis van stukloon werden vergoed voor hun inspanningen. Vanaf ongeveer 1775 vond stapje voor stapje een concentratieproces plaats. Onderdeel voor onderdeel verhuisde naar de gebouwen van de ondernemer. Het begon met de hooggekwalificeerde activiteiten: de appretage en het verven van de wol of de stoffen. In 1810 werd er als gevolg van een bescheiden mate van mechanisatie het spinnen en weer iets later ook het weven aan toegevoegd. Vooral als gevolg van de eisen die werden gesteld aan de kwaliteit van het gebruikte water dat geen kalk mocht bevatten, moest in de wollenstoffennijverheid het vollen nog lang buiten Limburg plaatsvinden. Nu eens werden derden ingeschakeld, dan weer richtte een fabrikant op een geschikte plaats zelf een volmolen op. In het huidige Limburg kwam alleen Epen in aanmerking.

Tot het einde van de Franse Tijd bestond de Limburgse textielnijverheid uit lakenfabricage. Vaals en omgeving maakten deel uit van

een omvangrijke laken producerende regio, die in de tweede helft van de achttiende eeuw in de Eifel en de Ardennen was gevormd. Daar kwam rond 1770 een samenhangend netwerk van productiecentra van kostbare lakense wollen stoffen tot stand. De belangrijkste kernen waren Burtscheid, Monschau, Aken, Eupen en Verviers. Ondernemers uit deze plaatsen vestigden nevenbedrijven in Maastricht, Eijsden, Valkenburg en Vaals, onder meer om te kunnen profiteren van de gunstige tariefverdragen die de Staten-Generaal met diverse vreemde naties hadden gesloten. Vaak werden deze bedrijven na korte tijd weer opgeheven. Alleen de familie Von Clermont te Vaals slaagde er in zo'n bedrijf enige decennia lang in stand te houden.³⁶

De textielnijverheid in de driehoek Vaals-Monschau-Verviers was zeer dynamisch. Voortdurend werden innovatieve oplossingen bedacht voor afzetproblemen, productiemoeilijkheden, betalingskwesties en veranderingen in de mode. Problemen bleven er desondanks veel. De bedrijfstak was niet alleen uiterst conjunctuurgevoelig, maar bovendien sterk afhankelijk van de politieke omstandigheden. De decentrale productiewijze had tot gevolg dat het buitengewoon lastig was een constante kwaliteit van het eindproduct te waarborgen. De vraag naar luxe stoffen was heel trendgevoelig. De afzetgebieden lagen deels in Oost- en Zuid-Europa of zelfs over de oceaan, zodat de betalingen niet alleen met grote vertraging binnenkwamen - de ondernemer diende in staat te zijn zijn hele omzet minstens een jaar vóór te financieren -, maar sedert 1793 ook nog heel ongewis waren, omdat vanaf dat jaar tot in 1815 Europa onophoudelijk door oorlogen en economische boycotten werd geteisterd. Zelfs hoge winstmarges waren onder die omstandigheden geen garantie voor continuïteit van de bedrijvigheid.

De mechanisatie van het meest arbeidsintensieve deel van de wollenstoffenproductie, die met vallen en opstaan vanaf 1810 werd doorgevoerd, en de introductie van invoerrechten aan de Nederlands-Duitse grens in 1815 leidden dadelijk na de val van Napoleon tot een

³⁶ P. Lebrun, *L'industrie et la laine à Verviers pendant le XVIIIe siècle et le début du XIXe siècle*, Liège 1948; M. Barkhausen, Die Aufstieg der rheinischen Industrie und die Entstehung eines industriellen Grossbürgertums, in: *Rheinische Vierteljahresblätter*, XIX(1954), pp. 135-177; H. Kisch, *Die hausindustriellen Textilgewerbe am Niederrhein vor der industriellen Revolution*, Göttingen 1985, pp. 258-316; J.C.G.M. Jansen, Problemen rond een marginale activiteit, in: *Handelingen van het vijfde nationaal congres voor industriële archeologie*, Gent 1979, pp. 89-98.

concentratie van de lakennijverheid in Verviers, Eupen, Monschau en Aken. In 1816 was de omvang van de bedrijvigheid in Vaals minder dan een vijfde deel van die omstreeks 1790. Het loonniveau was er heel laag. Van enige stuwkracht was geen sprake.³⁷ Ook in Noord- en Midden-Limburg waren omstreeks 1800 hier en daar - onder meer in Horst en omgeving - plattelanders ingeschakeld in de textielnijverheid. Gewoonlijk waren het linnenwevers die werkten in opdracht van ondernemers uit Krefeld of Mönchengladbach.³⁸ Tot vestiging van zelfstandige productiebedrijven kwam het hier in deze tijd niet. Ook diverse andere vormen van huisnijverheid ten plattelande verloren omstreeks 1815 tot 1825 hun spankracht. Sommige gingen zelfs teloor, zoals het roemruchte "ambacht van den ijseren" te Brunssum en Geleen. Technische verbeteringen in het productieproces en aanzetten tot massafabricage elders schijnen er de belangrijkste oorzaken van te zijn. De vele kleine jeneverstokers, wier primitieve productietechniek leidde tot een grote verkwisting van grondstoffen, verloren de strijd met de Hasseltse jeneverstokers die veel economischer produceerden en bovendien als nevenproduct aanzienlijke hoeveelheden gist te koop aanboden.³⁹ De Limburgse uurwerkmakers, die zuiver ambachtelijke, sobere maar zeer degelijke staande klokken hadden vervaardigd, verloren in het eerste kwart van de negentiende eeuw het grootste deel van hun afzetmarkt aan de producenten van goedkope Schwarzwald-uurwerken.⁴⁰ Dientengevolge veranderde de plattelandsnijverheid gaandeweg van karakter. Voorheen had zij een aanvulling op het landbouwinkomen geboden. Na 1850 was het omgekeerde het geval. Voortaan bood een lapje grond de loonafhankelijken en ambachtslieden enige sociale zekerheid en een basisinkomen.⁴¹ Voor Limburg pakten deze veranderingen ongunstig uit. Er verdween het een en ander zonder dat er iets nieuws voor in de plaats kwam. De statistiek van de Nederlandse nijverheid uit 1819 kon in geen enkele Limburgse stad een bedrijf noemen dat uitging

³⁷ J.C.G.M. Jansen, Specifieke kenmerken van de Limburgse economie, in: *S.S.E.G.L.*, XXX(1985), pp. 58-65.

³⁸ Jansen, *De landbouw aan weerszijden van de Nederlands-Duitse grens*, p. 154.

³⁹ J.C.G.M. Jansen, *Jenever in opmars, 1650-1815*, in: *Campus Liber* (Werken uitgegeven door het L.G.O.G.; 8), Maastricht 1982, pp. 285-286; E. Houtman, *De geschiedenis van Hasselt, 1831-1918*, in: *Hasselt 750 jaar stad*, Brussel 1982, p. 144.

⁴⁰ P.Th.R. Mestrom, *Limburgse klokken en klokkenmakers*, in: *Zuid-Limburg : kunst, ambacht en volksgebruiken*, Baarn 1977, p. 50.

⁴¹ A. Schmidt, *Agrargesellschaft am linken Niederrhein*, Kevelaer 1990, pp. 169-213.

boven het ambachtelijk niveau. De enige onderneming in onze provincie met meer dan honderd werknemers was de Domaniale Mijn te Kerkrade.⁴²

Medio 1832, tijdens de Belgische opstand, bracht een lacune in de fiscale wetgeving nieuwe, krachtige impulsen. De Belgen merkten het door Nederlandse troepen in bedwang gehouden Maastricht als buitenland aan. Beide belligerenten openden tolkantoren, vanwege de oorlogsomstandigheden op drie kilometer van elkaar. Ondernemende lieden ontdekten weldra dat het mogelijk was via de brede tolvrije zone tussen de Nederlandse en Belgische kantoren grondstoffen en halffabrikaten aan te voeren, in Maastricht te verwerken en als industrieproducten naar Nederlands grondgebied af te voeren zonder rechten te betalen. Vanaf oktober 1832 werd in recordtijd een dozijn fabrieken opgericht, grotendeels voorzien van machines, soms zelfs aangedreven door stoomkracht. De vrijwel verdwenen industriële werkgelegenheid in Maastricht begon snel aan te trekken.⁴³ Veruit de meest succesvolle ondernemer was Petrus Regout. In korte tijd bouwde hij een industrieel imperium op, waartoe een aardewerkfabriek, meerdere kristal- en glasfabrieken, een geweerfabriek en een gasfabriek behoorden. Bovendien nam hij belangen in een spijkerfabriek en rond 1850 ook nog in een spoorwegmaatschappij en een papierfabriek. Bij de kernactiviteiten, aardewerk en kristal, waren tussen 1845 en 1848 500 à 600 medewerkers werkzaam.⁴⁴ De economische crisis van 1847-1848 kwam hij wonderlijk goed door. Diepte-investeringen en een ingrijpende productverbetering door het op de markt brengen van een perfect substituut voor het "faience commune" van Wedgwood openden kort na de crisis voor Regout

⁴² N. Caulier-Mathy, *Statistique de la province de Liège sous le régime hollandais*, Leuven 1962, tableau III, pp. 22-25.

⁴³ A.J.F. Maenen, *Petrus Regout, 1801-1878*, Nijmegen 1959, pp. 10-13; G.J.B. Verbeet, *Limburg op de tweesprong : welvaart en politiek dilemma, 1814-1839*, Maastricht 1978, pp. 203-204; Jansen, Maastricht tussen 1813 en 1850, p. 535; A. van Iterson, *Vader, raadgever en beschermer : Petrus Regout en zijn arbeiders, 1834-1870*, Maastricht 1992.

⁴⁴ H.C.W. Roemen, *Maastricht : een geografische - hoofdzakelijk economisch geografische - beschrijving en verklaring der agglomeraties in de gemeente Maastricht*, Maastricht 1947, pp. 157-159; Maenen, Petrus Regout, pp. 209-212; J.C.G.M. Jansen, *Industrie en Mijnbouw in de beide Limburgen van 1839-1989*, in: *Eenheid en Scheiding van de beide Limburgen* (Maaslandse Monografieën; 47), Leeuwarden/Maastricht 1989, pp. 22-23.

weidse afzetmarkten. Zijn personeelsbestand verdubbelde rond 1850 in vier jaar tijd.⁴⁵ Een fase van opgang werd ingeluid.

De stap van proto-industriële bedrijvigheid met zijn mengeling van fabrieksarbeid en thuiswerk naar gemechaniseerde fabrieksmatige productie werd in Maastricht definitief gezet, toen kort na 1850 Belgische kapitaalverstrekkers ook andere aardewerkfabrieken, waaronder Céramique, en een papierbedrijf, na enige tijd K.N.P. genaamd, stichtten. Maastricht werd een belangrijk industrieel centrum. In 1853 stond 5% van alle stoomwerktuigen aanwezig in Nederland in Maastricht opgesteld. In 1859 was 35% van de stedelijke beroepsbevolking in de nijverheid werkzaam.⁴⁶ Die ondervond tot in de jaren negentig van de negentiende eeuw geen terugslag van betekenis. De welvaart van de industriearbeiders nam tussen 1860 eerst als gevolg van een flinke stijging van het reële loon en sedert 1875 ook vanwege de daling van de kosten van levensonderhoud fors toe. Dat duurde tot 1885. Toen zette een stagnatie in, die rond 1893-1894 uitmondde in een teruggang.⁴⁷

Helaas werd deze voorspoed niet aangetroffen in Roermond en in de latere mijnstreek. De daar aanwezige industriële initiatieven gingen omstreeks 1870 goeddeels teloor. Zo werd de papierfabriek Burghoff te Roermond na twee generaties gestaakt en de textielfabriek van Philip Claus overgeplaatst naar Mönchengladbach.⁴⁸ De Domaniale Mijn te Kerkrade werd in 1815 gerekend tot een der grootste uit het Luikse bekken. De modernisering ervan stagneerde rond 1830. Haar afzetmogelijkheden bleven ook na de opening van de Akens-Maastrichtse Spoorweg in 1854 bescheiden. Initiatieven sedert 1856 ontplooid om rond Heerlen en Kerkrade tot grootschalige en moderne steenkoolwinning te komen, raakten omstreeks 1875 in het slop.⁴⁹

⁴⁵ G.C.P. Linssen, *Verandering en verschuiving : industriële ontwikkeling naar bedrijfstak in Midden- en Noord-Limburg*, Tilburg 1969, p. 183; Maenen, Petrus Regout, pp. 30-31.

⁴⁶ Maenen, Petrus Regout, pp. 30-31, 62 en 443.

⁴⁷ Vermaas, *Real industrial wages*, p. 157.

⁴⁸ Linssen, *Verandering en verschuiving*, pp. 233-234 en 244.

⁴⁹ Caulier-Mathy, *Statistique*, pp. 22-25; C.E.P.M. Raedts, *De opkomst, de ontwikkeling en de neergang van de steenkolenmijnbouw in Limburg* (Maaslandse Monografieën; 18), Assen 1974, pp. 82-90; R. Leboutte, *Reconversions de la main d'oeuvre et transition démographiques : les bassins industriels en aval de Liège, XVIIe-XXe siècle*, Paris 1988, p. 98; N. Caulier-Mathy, *La modernisation des charbonnages liégeois pendant la première moitié du XIXe siècle*, Paris 1971, p. 91; B.P.A. Gales, *De weg naar het hemelrijk is geplaveid met goede voornemens : schachten, stoommachines en steenkoolwinning in Limburg tussen 1750 en 1850*, in: *Jaarboek voor de geschiedenis van bedrijf en techniek*, V(1988), pp. 294-326.

Rond dat jaar bleek dat op het vlak van industrialisatie in Limburg buiten Maastricht nog hoegenaamd niets was bereikt. Er was geen ondernemersklasse, kapitaalverstrekkers ontbraken en het investeringsniveau was buitengewoon laag. Met twee dynamische industriebekkens, Luik en het Ruhrgebied, in de onmiddellijke omgeving had dit ingrijpende gevolgen. De Limburgse bedrijvigheid verloor zijn greep op de regionale arbeidsmarkt. De uittocht van arbeiders, al dan niet voor seizoenwerk, leidde tot een dilemma. Er was in Limburg heel weinig werk en toch waren arbeidskrachten schaars. Precies zoals in 1820 was omstreeks 1875 voor de nijverheid een tijd van uithuilen en opnieuw beginnen aangebroken.⁵⁰

Dienstverlening

In de eerste zes decennia van de negentiende eeuw slaagde de landbouw er niet in zich te ontworstelen aan de beperkingen die een traditioneel ecosysteem haar sinds lang oplegde, zodat de stappen voorwaarts aarzelend werden gezet. Tegelijk liep de industrie een steeds grotere achterstand op ten opzichte van de nabijgelegen bekkens in Luik en het Ruhrgebied als gevolg van kleinschaligheid en gebrek aan samenhang tussen de diverse sectoren. Alternatieven ontbraken. Met de dienstensector was het helemaal kommer en kwel. De omvang van de sector beliep tussen 1800 en 1860 niet meer dan de helft van het landelijk gemiddelde, als men afgaat op de officiële cijfers. Die hielden evenwel geen rekening met de vele gevallen, waarin naast landbouw of enigerlei vorm van nijverheid ook nog iets aan dienstverlening werd gedaan. Het is de vraag of deze vorm van pluri-activiteit veel heeft voorgesteld. Zelfs bij diegenen die de dienstverlening als hoofdberoep beoefenden, waren de omzetten vaak nauwelijks het vermelden waard. In 1796 konden in de kantons Heerlen en Herzogenrath 3% van de beroepsbeoefenaren tot de dienstverleners worden gerekend. De economische dienstverlening, bestaande uit banken, verzekeringen, transportbedrijven en handelondernemingen, ontbrak nagenoeg geheel. Het aandeel van de geestelijken was in de dienstensector zo groot, dat statistische verwerking van de data de indruk wekt dat de huishoudens van de dienstverleners heel anders waren samengesteld dan die van overige beroepsgroepen

⁵⁰ Jansen, Industrie en Mijnbouw, pp. 26-27.

en uitzonderlijk veel knechten en meiden telden. De werkelijkheid was dat de priesters allemaal ongehuwd waren en voor het verzorgen van hun huishouding aangewezen op personen in dienstbetrekking.⁵¹ In 1859 beliep de omvang van de dienstensector in Limburg, blijkens de uitkomsten van de beroepstelling in dat jaar, 5% van de beroepsbevolking. Ten opzichte van 1796 was dit vermoedelijk nauwelijks een vooruitgang. De cijfers die wij voor dat jaar konden aanhalen, hadden immers slechts betrekking op een deel van het Limburgse platteland. Steden waren er niet in begrepen. Daar woonden echter de schaarse bankiers, de enkele groothandelaren en de weinige gespecialiseerde detaillisten. Daar vond men ook het gros van de personen, werkzaam in onderwijs en gezondheidszorg, alsmede de talrijke renteniers, waarvan we de bron van welvaart niet kennen en die gewoonlijk in de dienstensector worden ondergebracht, omdat zij een groot deel van hun inkomen uit verhuur van onroerend goed haalden. Het provinciaal cijfer voor de dienstensector kan in 1796 dan ook best merkkelijk boven de 3% uit het oostelijk deel van de provincie zijn uitgekomen, misschien zelfs iets boven de 5% die in 1859 werd gemeten. Dit zou een achteruitgang betekenen, waarvoor wel redenen zijn aan te geven: de omzetten in de detailhandel bedroegen in 1859 in Limburg slechts 60% van het landelijk gemiddelde, minder dan in welke andere provincie ook. Niet alleen de omvang, ook het niveau van de dienstensector was uitzonderlijk laag.⁵² Toch zijn er ook enkele positieve ontwikkelingen te signaleren, met name in de transportsector.

Hiervoor hoorden wij vrederechter Wulff harde woorden spreken over de deplorabele toestand van de wegen. Het kost weinig moeite enkele tientallen gelijkkluidende getuigenissen uit de jaren rond 1800 te verzamelen.⁵³ Niet zonder reden werd de wegebouw door het Franse bestuur vanaf 1800 enthousiast ter hand genomen, zij het dat zijn plannen om financiële redenen gewoonlijk traag werden uitgevoerd. De wegebouwactiviteiten startten in 1802 met de aanleg van een weg van 17 kilometer van Maastricht naar Tongeren: hij was in

⁵¹ R.M.M. Bertrand, *Structuur, grootte en samenstelling van de huishouding in een deel van de huidige provincie Limburg in het jaar 1796: de kantons Heerlen en 's-Hertogenrade*, 1994, p. 44 (scriptie).

⁵² Griffith, *The creation of a national Dutch economy*, pp. 528-534.

⁵³ G.J.P.M. Corten, *Alignements Droits - De ontwikkeling van het wegennet in het Departement van de Nedermaas 1794-1814*, in: *S.S.E.G.L.*, XXXII(1987), pp. 2-4.

1813 voltooid. De door het Frans bestuur geplande aansluitingen op de weg van Luik naar Brussel en Oostende bij Sint-Truiden en die op het Duitse wegennet bij Aken kwamen pas in de nadagen van het Verenigd Koninkrijk gereed.⁵⁴ Het blijft de vraag of deze verbinding de meest nuttige was, die men zich destijds kon voorstellen. Het oost-westverkeer was, als wij mogen afgaan op de dienstregelingen van enkele Maastrichtse vervoersbedrijven uit de jaren twintig, van gering belang, vergeleken met dat in noord-zuidrichting. Voor deze laatste verkeersstroom was ook de verbinding Luik-Maastricht-Maaseik-Venlo-Wezel, vanaf 1812 in aanleg en kort na het vertrek van de Fransen tenminste tot Venlo gereedgekomen, geen oplossing. Napoleon, wiens naam nog altijd is verbonden aan een stuk van deze weg, beoogde er Parijs met Hamburg mee te verbinden, terwijl de goederenstroom voornamelijk de route Luik-Amsterdam opzocht en zich bovendien nauwelijks leende voor vervoer per as.

Pas met de start van de bouw van de Zuid-Willemsvaart tussen Den Bosch en Maastricht in 1823 werd begonnen aan het realiseren van een infrastructuur die was afgestemd op werkelijke behoeften. In 1826 was het kanaal gereed. Het eindigde midden in de ommuurde vesting Maastricht, waar de goederen, bestemd voor Luik of daarvan afkomstig, moesten worden verladen. Dat gaf handenvol werk totdat vier jaar later het kanaal onbruikbaar werd vanwege de Belgische opstand; het werd kort nadien deels zelfs niet meer van water voorzien door de ingebruikname van een prise-d'eau te Hocht.⁵⁵ De normalisatie van de Nederlands-Belgische betrekkingen in 1839 leidden niet tot herstel van het drukke transport tussen Luik en de randstedelijke havens. De in 1837 geopende spoorlijn Luik-Landen-Antwerpen maakte het mogelijk een groot deel van de goederenstroom af te leiden naar een Belgische zeehaven.

Verkeerstechnisch lag een groot deel van Limburg tussen 1830 en 1865 bijna volledig geïsoleerd. De Maas was vaak grotendeels onbevaarbaar, omdat het water bij Hocht werd afgetapt om de Zuid-Willemsvaart en het daarop aansluitend Kempisch-kanaal van Bocholt naar Antwerpen te vullen. De in 1843 gebouwde weg Maastricht-

⁵⁴ M. van der Eycken, Verkeerswegen als bindteken? : een overzicht van 150 jaar relaties tussen de beide Limburgen op het vlak van verkeersinfrastructuur, in: *Eenheid en Scheiding van de beide Limburgen* (Maastrandse Monografieën; 47), Leeuwarden/Maastricht 1989, pp. 72-73.

⁵⁵ Van der Eycken, Verkeerswegen, pp. 73-74.

Venlo-Nijmegen was deels van zeer matige kwaliteit en betekende een grote omweg voor wie West-Nederland wilde bereiken. De spoorlijn Aken-Maastricht die op 20 oktober 1853 werd geopend, was slechts een zijlijntje van het Duitse en sedert zijn doortrekking naar Hasselt in de herfst van 1856 ook van het Belgische spoorweg-net, dat in Nederland nergens op aansloot. De lijn werd vooral gebruikt voor de afvoer van fruit naar markten in het Rijnland. Pas de openstelling van de spoorlijnen Maastricht-Venlo in 1865 en Venlo-Eindhoven een jaar later bracht een enigermate samenhangend spoorwegnet tot stand, dat als hoofdverkeersader kon dienen.⁵⁶ Buiten Maastricht en Venlo kwamen in de eerste zeven decennia van de negentiende eeuw geen vervoersbedrijven van betekenis tot stand. Maastricht werd na 1830 van steeds geringer betekenis. De sluiting van de Zuid-Willemsvaart maakte een einde aan het arbeidsintensieve verladen. De opening van de spoorlijn Keulen-Luik-Antwerpen in 1843 deed de landhandel door Zuid-Limburg bijna van de ene dag op de andere staken. De slechte bevaarbaarheid van de Maas boven Roermond dwong de handelaren in luxe consumptiegoederen, zoals specerijen, koffie, rijst en gedroogde vruchten die per schip werden aangevoerd, noordelijker dan Roermond te verladen, wilden zij de afnemers in Duitsland bereiken. Tenslotte kwamen de spoorverbindingen tussen Hasselt en Aken via Maastricht zo laat tot stand, vergeleken met de lijn via Luik, dat zij voor het transport van bulkgoederen, zoals steenkool, zout en kalk nooit enig belang kregen. Venlo bleek veel gunstiger gelegen. Die stad ontwikkelde zich tussen 1837 en 1857 tot een distributiecentrum bij uitstek. De aanleg van een spoorwegnet in de Nederrijn en de verbetering van de landwegen in de snel expanderende regio Krefeld-Gladbach-Viersen maakten het aantrekkelijk goederen uit West-Nederland met bestemming Nederrijn via Venlo aan en af te voeren. De vraag naar luxe consumptiegoederen nam in de Nederrijn buitengewoon snel toe, omdat Mönchengladbach en Krefeld zich al vroeg ontwikkelden tot industriecentra van belang. Een verbetering van de weg tussen Venlo en Kaldenkirchen had tot gevolg dat de karren zwaarden konden worden beladen, er minder trekkracht nodig was, het transport minder gevoelig was voor weersomstandigheden en door de verhoogde snelheid overnachtingen overbodig werden. Kortom, de transactiekosten daalden scherp. Een

⁵⁶ Van der Eycken, Verkeerswegen, pp. 74-81.

groot voordeel was ook dat de handel van Venlo richting Nederrijn lang eenrichtingsverkeer bleef. De industrieproducten uit Krefeld en Mönchengladbach gingen niet als retourvracht mee, zodat verplaatsing van handelsstromen uitbleef: voor transporten waarbij het voertuig in ballast terugkwam kon men nergens goedkoper terecht dan in Venlo.⁵⁷ De Noord-Limburgse stad zou zijn bijzondere plaats als vervoers- en distributiecentrum tot de huidige dag weten te bewaren.

Om heel andere redenen bleven bankwezen, verzekeringswezen, gezondheidszorg en onderwijs zeer rudimentair totdat door de vestiging van religieuzen uit Frankrijk rond 1875 en uit Duitsland omstreeks 1890 de menskracht, beschikbaar voor sociale diensten, stormachtig groeide. In heel de dienstensector was tot omstreeks 1870 in Limburg geen echte trekker aanwezig behalve in Venlo, waar voorshands echter nog maar luttele procenten van de Nederlands-Duitse handel langsgingen omdat het grootste deel van Duitsland via de Rijn beter werd bereikt.

Ter afsluiting

In de eerste zeven decennia van de negentiende eeuw was de economische ontwikkeling van Limburg traag en weinig spectaculair. De Limburgse economie was zeker niet dynamischer dan die in andere delen van Nederland; in vele opzichten was het tegendeel het geval. Die vaststelling confronteert ons met een raadsel. De welvaart steeg, zoals wij zagen, zelfs iets meer dan elders in Nederland. Daarvoor kan slechts in bescheiden mate het contact met de snel groeiende centra in het Luikse en in het Ruhrgebied verantwoordelijk worden gesteld. Van meer belang is een andere factor. Het isolement van Limburg maakte het mogelijk in beslotenheid een eigen weg te kiezen, waarbij zelfverzorging en instandhouding van het eigen bedrijf doelstellingen waren. Het streven naar autarkie had in de dominante landbouw in meerdere opzichten gunstige gevolgen: de kosten daalden, de geldinkomens namen een weinig toe. Ook bij bescheiden groei van het productievolume en de productiviteit kon men zich in welvaartsopzicht meten met de rest van het land omdat,

⁵⁷ A. Lewe, "Invoer te lande verboden" : een verkenning van de handel over landwegen tussen Nederland en de Pruisische provincies Rheinland en Westfalen 1836-1857, Hilversum 1995.

zolang een aanmerkelijk deel van de productie in eigen gezin en bedrijf wordt verbruikt, altijd een multiplier-effect aanwezig was, telkens wanneer de productie toenam.

In welzijnsopzicht had de groeiende beslotenheid nog opmerkelijker consequenties. De gevestigde sociale structuren waren functioneel en deden de waardering voor volkscultuur, religie, maatschappelijke stabiliteit en sociale harmonie zozeer toenemen, dat in vele kringen vergenoegdheid, soms zelfs zelfgenoegzaamheid de boventoon voerden. Van groepsriminaliteit wordt na 1815 niet meer gehoord, stakingen zijn tot omstreeks 1890 in de industrie een onbekend fenomeen. De terughoudende dorpspolitiek werd hooguit bedreigd door de pastoor die na 1840 uit de sacristie tevoorschijn kwam. Zijn conflicten met de burgerlijke overheid gaven weleens aanleiding tot spanningen in het sterk recreatieve verenigingsleven. Het amateurtooneel, de zangverenigingen en bovenal de blaasmuziekgezelschappen, waarvan er tussen 1810 en 1878 in Limburg 68 werden opgericht,⁵⁸ pasten in een autarkisch stelsel dat ontplooiingsmogelijkheden voor het individu zocht die niet systeembedreigend waren.

De voorziening in basisbehoeften langs economische weg, het welvaartsstreven en welzijn vormden in Limburg van 1800 tot 1870 een heel flexibel en dynamisch geheel, noch bepaald door enig determinisme, noch door een vooruitgangsgedachte en evenmin door de neiging een irrationeel gokje te wagen. Doorslaggevend was het antwoord op de vraag "Hoe kan ik mezelf blijven en de ongewissheden van markt, politiek en een veranderende samenleving buiten de deur houden?". De antwoorden op deze vraag naar persoonlijke ontplooiingsmogelijkheden werden gevonden door het na-apen van gunstige ervaringen van personen die de moed hadden opgebracht te experimenteren. Ideologisch getinte opvattingen en suggesties uit wetenschappelijke kring vonden geen weerklank. Wij hebben nog te maken met een dualistische economie, waarin zelfverzorging troef was en die functioneerde volgens heel andere wetten dan de markteconomie. De voornaamste daarvan was, dat het economisch handelen niet werd ingegeven door een streven naar verbetering en vooruitgang, maar door een schoorvoetend totstandgekomen bereidheid tot

⁵⁸ H. Schillings, *Toneel en theater in Limburg : in de 19e en 20e eeuw* (Maaslandse Monografieën; 23), Assen/Amsterdam 1976, pp. 9-64, ad Roermond, Maastricht, Echt en Heerlen; M. Nijsten, J. Meuwissen en J. Frusch, *Blaasmuziek in Limburg*, Thom 1989, pp. 15-18.

aanpassingen en kleine veranderingen in de hoop voortaan een beetje beter te kunnen leven dan voorheen. Voorzover de aanpassingen werden afgedwongen door externe factoren en verstoringen in het prijsniveau, kwam de markt om de hoek kijken. Dat gebeurde niet al te vaak, gewoonlijk was de noodzaak het ecologisch evenwicht in stand te houden nog de belangrijkste stimulans tot vernieuwing. Onder zulke omstandigheden komt de economische ordening van onderaf tot stand. De keuzes, gemaakt door individuele bedrijfshoofden op basis van door hen aangetroffen lokale omstandigheden, beslissen. De overheid zag toe en oordeelde dat het goed was. Het voeren van een op herordening van de economie gericht beleid had geen zin. Hoewel pleidooien ervoor niet ontbraken, nam de bereidheid van de overheid zich voor de economische ontplooiing van het land in te zetten sedert 1815 en nog meer na 1830 af. Van een regionaal economisch beleid was van 1840 tot 1870 geen sprake, zelfs niet op het terrein van de infrastructuur.

II. Succes met innovaties in landbouw en nijverheid, 1870-1914

Landbouw

In het derde kwart van de negentiende eeuw worstelde, zo zagen wij hiervoor al, de Limburgse landbouw met enkele ernstige structurele problemen. Van oudsher lag de nadruk op akkerbouw. Weiland was er veel te weinig. Als gevolg daarvan bleef de mestvoorziening achter, waren de opbrengsten van de akkers zo'n 20% lager dan elders in het land, namen de veelbelovende inkomsten uit veeteelt maar langzaam toe en bleef het intermediair verbruik van akkergerassen hoog: veel granen, peulvruchten en aardappelen werden als veevoer gebruikt.

Heel langzaam waren tot 1860 de inkomsten gestegen. Het ontvangen extra geld was - zoals mocht worden verwacht -⁵⁹ achtereenvolgens aangewend voor enige luxe, zoals betere kleding en duurzame consumptiegoederen, zoals bedden, kachels en uurwerken. Pas daarna

⁵⁹ E. von Knorring, Strukturwandlungen des privaten Konsums im Wachstumsprozess der deutschen Wirtschaft seit der Mitte des 19. Jahrhunderts, in: *Untersuchungen zum Wachstum der deutschen Wirtschaft* / hrsg. von G. Hoffmann, Tübingen 1971, pp. 171-173.

kwam de verbetering van bedrijfsgebouwen aan de beurt en toen die klaar was, werd eindelijk geïnvesteerd in de uitbreiding van de veestapel met als oogmerk een nieuwe stap in het streven de productiviteit van het bedrijf te verhogen. In de jaren zestig lag de gemiddelde opbrengst in de akkerbouw 5% dichterbij het landsgemiddelde en was de productiviteit in de veeteelt zelfs met 20% toegenomen. Daarvoor was een zware prijs betaald: de druk op het beschikbare gras- en hooiland was merkelijk gestegen. In 1870 moest ruim 15% meer vee op één hectare weiland zijn voedsel vinden dan tussen 1820 en 1860 het geval was geweest.⁶⁰ Dat zou de boeren tijdens de landbouwcrisis, die zich kort daarna aankondigde, opbreken. De prijzen daalden scherp, vooral die van de akkerbouwproducten. Er was geen geld voor een ingrijpende aanpassing van het productieproces, zoals in Friesland wel mogelijk bleek.⁶¹ Men kon slechts trachten met de bescheiden middelen van weleer het hoofd boven water te houden. Dit betekende dat tussen 1870 en 1895 de gewassen die traditioneel zeer lage opbrengsten opleverden, zoals de tarwe, de peulvruchten en het koolzaad, van de akkers verdwenen. Het teeltplan werd zeer eenzijdig. Rogge, haver en aardappelen namen rond 1895 78% van het akkerland in tegen 65% veertig jaar daarvoor. Om de veestapel op peil te houden, werd grote aandacht besteed aan dubbelteelten: klaver onder de rogge en fruitbomen boven het gras. Op de tuinbouwgronden rond Maastricht en Venlo teelde menigeen na de vroege aardappelen nog vlug wat schellik of spekbonen na sla en spinazie, onder het motto tweemaal een geringe prijs is toch een keer een goede.⁶² Vijfentwintig jaar lang, van 1870 tot 1893-1894, was sprake van een schier volledige stagnatie.⁶³

In de jaren negentig werd plots de sleutel gevonden voor een stormachtige vooruitgang. Hij was niet van technische aard, werd niet op de akkers of in de stallen gevonden, maar op de markt. Zijn naam was coöperatie. Die maakte het de boer mogelijk zelf zowel de kosten als de opbrengsten in de hand te houden. Langs deze weg was het mogelijk, zonder het ecologisch evenwicht te verstoren en de kleinschaligheid van de landbouwbedrijven aan te tasten, de kosten

⁶⁰ Jansen, Ontsnappen aan een economische achterstand, pp. 285-286.

⁶¹ H. de Vries, *Landbouw en bevolking tijdens de agrarische depressie in Friesland, 1878-1895*, Wageningen 1971, p. 199.

⁶² Jansen en Rütten, *Geschiedenis van de landbouw*, pp. 130 en 137.

⁶³ Jansen, *Ontsnappen aan een economische achterstand*, pp. 285-286, tabellen II en III.

te drukken (inkoopcoöperatie), op spaargelden rente te ontvangen en eventueel zelfs middelen aan te trekken voor investeringen (coöperatieve banken), de bedrijfsrisico's deels terug te dringen (coöperatieve verzekeringen), de kwaliteit van de ten verkoop aangeboden producten te verbeteren (voorlichting via landbouworganisaties), de prijzen op een aanvaardbaar niveau te houden (coöperatieve veilingen en eiermijnen) en met minder mankracht betere waar te leveren (boterfabrieken).⁶⁴

Naar Belgisch voorbeeld werden in Limburg rond 1890 de eerste coöperaties opgezet. Dadelijk maakte de coöperatieve beweging een stormachtige ontwikkeling door. Tot 1900 kwamen - in een tiental jaren tijd - 184 coöperatieve boterfabrieken tot stand, die drie vierde deel van de particuliere boterproducenten van de markt drukten. Tezeldertijd werd de handel in boter en eieren geconcentreerd op één à twee mijnen, waar grote en ook buitenlandse afnemers verschenen. De afzet van groente en fruit verliep voortaan via enkele tientallen veilingen. De oude tussenhandel verdween spoorloos. Vierenzeventig aankoopverenigingen verzorgden de levering van veevoerders en meststoffen aan ruim 7.200 landbouwers, rond 40% van het totaal aantal bedrijfshoofden; zo'n 1.200 boeren en tuinders brachten hun spaargelden en financieringen onder bij de 23 boerenleenbanken die inmiddels actief waren.⁶⁵

De gevolgen waren ongekend gunstig. In 1903 was de omvang van het veebestand 21% hoger dan gemiddeld tussen 1881 en 1890. De productiviteit van het vee nam nog meer toe, namelijk met 32%. De achterstand in oogstopleidingen ten opzichte van Nederland werd in deze jaren althans voor rogge en aardappelen volledig tenietgedaan. Het algemeen gemiddelde van de productie per hectare van alle akkergewassen samen kwam bijna uit op het landelijk niveau. In de jaren zeventig en tachtig had nog een achterstand van 10 à 15% bestaan.⁶⁶

De weg waarlangs dit resultaat werd bereikt, was niet bezaaid met stenen of doornen: de eenvoudigste oplossing werd steeds geprefereerd onder het motto "lever een goed product en wed niet steeds op

⁶⁴ A. Chayanov, *The theory of peasant cooperatives*, London 1991, introduction.

⁶⁵ *Verslag van de landbouw in Nederland over het jaar 1903*, 's-Gravenhage 1904, hoofdstuk coöperaties.

⁶⁶ Jansen, Ontsnappen aan een economische achterstand, pp. 285-286, tabellen II en III.

één paard". Specialisatie en risicospreiding leidden tot een degelijke bestaansbasis voor de boerenbedrijven. Regionaal werden sterk wisselende accenten gezet. In Venray bracht men naast de boter nog vijf, zes andere veeteeltproducten op de markt. De boeren uit die gemeente ervoeren dat, naarmate de kwaliteit van hun producten beter was, de prijs gemakkelijker naar eigen hand kon worden gezet. Zij schaften machines aan, kochten een betere kwaliteit zaadgoed in, stelden er een eer in de veerassen te verbeteren en bewerkten de grond dieper en intensiever.

In Horst stelde men zijn hoop op de Duitse markt voor tuinbouwproducten. Augurken, struikerwten, sla, spekbonen en knolselderij vervingen de cichoreiwortels en de diverse soorten kool. In Noord-Limburg steunde de landbouw voortaan op zes pijlers: handhaving van het kleinbedrijf, ruime keuzemogelijkheden in het teeltplan door het bijkopen van veevoeders, onafhankelijkheid van de eigen productie van voedergewassen, flexibel inspelen op marktomstandigheden, invloed uitoefenen op de prijsvorming en intensieve teelten zonder personeel van buiten het gezin aan te moeten trekken.⁶⁷

In Midden-Limburg zwoer men aanvankelijk bij de kunstmest. Sommigen zochten een tijdlang hun heil in een "viehlose Wirtschaft". Bij het stijgen van de prijzen voor veeteeltproducten stapte men hier en daar over op de fokkerij. De paardenfokkerij van Beesel genoot nationaal aanzien. In de omgeving van Weert koos men voor varkensfokkerij en varkensmesterij met nieuwe rassen, zodat beter aan de vraag van de buitenlandse afnemers naar vlees kon worden voldaan. Men hield wat melkvee aan, zodat de ondermelk, die terugkwam uit de boterfabrieken, aan de varkens kon worden gevoerd. Zo kreeg men meer vlees en minder spek.⁶⁸

In Zuid-Limburg werd langer gedraald. Er was minder samenwerking. Men schafte er machines aan om de zware grond beter te kunnen bewerken, paste het teeltplan aan de marktomstandigheden aan, stortte zich op groente- en fruitteelt en het ten verkoop aanbieden van zuivelproducten, indien het bedrijf toevallig vlakbij de opkomende mijnen was gelegen, maar bleef vóór alles trouw aan de dubbelteelten. 30% Van de Nederlandse fruitteelt was in Zuid-Limburg geconcentreerd. In 1904 besloegen de boomgaarden zo'n 1.500

⁶⁷ Jansen en Rutten, *Geschiedenis van de landbouw*, pp. 126-133.

⁶⁸ Jansen en Rutten, *Geschiedenis van de landbouw*, pp. 133-135.

à 1.600 ha; zonder uitzondering werden zij tevens benut als weide of voor de teelt van klein fruit. De Zuidlimburgse inertie schijnt vooral te zijn veroorzaakt door de afkeer van de coöperatie die er heel sterk was. Nog lang werd het zelf karnen in ere gehouden. De verkoop van groente en fruit probeerde men in direct contact met de consument of de detaillist te regelen.⁶⁹

De uitkomsten van de nieuwe initiatieven in de landbouw waren - naar alle waarschijnlijkheid - vooral in de jaren 1895-1910 zeer gunstig. Precies is dit niet te zeggen. Het cijfermateriaal is niet bepaald overvloedig. Wij weten slechts dat de toegevoegde waarde van de productie per hectare tussen 1805 en 1910 met zo'n 150% toenam. Op grond van de becijferingen van Goossens mag worden geraamd dat iets meer dan de helft daarvan tussen 1805 en 1870 tot stand kwam. Tussen 1870 en 1895 was sprake van een vrijwel volledige stagnatie, zodat de toename tussen 1895 en 1910 zo'n 30 à 40% kan hebben bedragen, iets meer dan 1,5% per jaar. De besteding daarvan was opmerkelijk. Ongeveer de helft van het inkomens-acces gaven de boeren door aan hun talrijke kinderen: het aantal landgebruikers steeg met 15%. Van de overblijvende toename van het besteedbaar inkomen, die dankzij de verbeterde prijzen nog altijd rond 1% per jaar lag, werd een aanzienlijk deel in het bedrijf gestoken ter verruiming en verbetering van de veestapel. Het aandeel van de veeteeltproducten in het agrarisch inkomen steeg flink. Kort voor het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog was het in Noord-Limburg op ruim 30%, in Zuid-Limburg op bijna 40% en in het midden van de provincie op een kleine 50% van het bedrijfsinkomen gekomen. Vergeleken met de 5 à 10% uit 1805 was dit een aanmerkelijke toename.⁷⁰

De landbouw in Limburg is in de periode 1870 en 1914 aanzienlijk verbeterd. Vooral in de tweede helft van dit tijdvak werd zij veel dynamischer en flexibeler. De bedrijven konden zich meten met die uit andere delen van het land, zij het nog niet met de meest voorlijke, zoals die op de Zeeuwse eilanden, in het Westland of in de Groningse kleistreek.

⁶⁹ Jansen en Rutten, *Geschiedenis van de landbouw*, pp. 135-139.

⁷⁰ Becijferd op basis van Jansen, *Landbouw rond Oirsbeck*, pp. 25-26; Goossens, *The economic development*, pp. 338-340; Jansen en Rutten, *Geschiedenis van de landbouw*, pp. 143-151.

Nijverheid

Behalve de landbouw maakte ook de nijverheid een belangrijke sprong voorwaarts door, niet zozeer vanwege krachtige uitbreiding van bestaande bedrijven, maar vooral als gevolg van nieuwe initiatieven. Als antwoord op de grote bouwbedrijvigheid in het snel industrialiserende Ruhrgebied ontstonden rond Tegelen, waar een ruime voorraad geschikte grondstoffen aanwezig was, vanaf 1870 tientallen kleine pannenbakkerijen met in doorsnee een tiental werknemers elk. Vanaf 1877 werden er moderniseringën doorgevoerd. Successievelijk werden stoommachines, ringovens en kleiverwerkingsmachines, zoals kollergangen en strengpersen, geïnstalleerd. In 1898 waren in de gemeenten Beesel, Belfeld, Echt, Swalmen, Tegelen en Thorn 77 in meerdere of mindere mate gemechaniseerde keramische bedrijven actief. Omstreeks 1900 zette een bedrijfsconcentratie in als gevolg van toenemende mechanisatie en daaruit voortvloeiende hogere kapitaaleisen.⁷¹ De heel geleidelijke mechanisatie van deze bedrijfstak vraagt om enige toelichting.

De kleiverwerkingsmachines functioneerden alleen zonder storingen als voldaan was aan de van streek tot streek sterk wisselende eisen die de klei stelde. Er konden geen standaardmachines worden gebouwd. Om een homogeen product te verkrijgen, moesten de machines telkens worden aangepast aan de lokale omstandigheden. Aberson te Olst (Overijssel) loste deze problemen in het laatste kwart van de negentiende eeuw heel inventief op. Desondanks raakten ook zijn machines regelmatig onklaar,⁷² zodat het wenselijk was machinebouwers uit de directe omgeving in te schakelen. De steen-, pannen- en greswarenfabrikanten rond Tegelen vonden die gemakkelijk, omdat Kamp en Soeten in 1854 in Venlo een metaalbedrijf hadden opgericht. Omstreeks 1885 slaagde deze onderneming erin machines voor de keramische industrie te vervaardigen. De uitbouw van de metaalindustrie liep sedertdien goeddeels gelijk op met die van de keramische nijverheid. Rond 1900 was in de omgeving van Venlo en

⁷¹ P.J.M. Teeuwen, *Uit aarde geschapen : aspecten van bedrijfsbeleid in de keramische nijverheid binnen het oude industriegebied van Noord-Limburg 1815-1965* (Maaslandse Monografieën; 51), Leeuwarden/Mechelen 1991, pp. 55-62 en 115-120.

⁷² G.B. Janssen, *Grondstof en de mechanisering van het vormproces in de Nederlandse baksteenindustrie*, 1993, p. 10 (ongepubliceerd manuscript); J.A. van der Kloes, *Onze Bouwmaterialen II Kunststeen*, Maassluis 1909, p. 43.

Tegelen een netwerk van metaal- en keramische bedrijven totstandgekomen, dat werd gekenmerkt door opmerkelijke inventiviteit van de aanwezige technici.⁷³ Ondanks talrijke bedrijfssplitsingen, fusies en moeizame relaties met het bankwezen en de overheid bloeiden beide bedrijfstakken tot kort na de Tweede Wereldoorlog vrijwel zonder onderbreking.

Een tweede samenhangend geheel van industriële ondernemingen ontstond omstreeks de eeuwwisseling in de regio Heerlen-Kerkrade. Daar kwam de mijnbouw van de grond met daaraan gekoppeld een reeks toeleveringsbedrijven en omvangrijke infrastructurale werken. Na bijna een kwart eeuw vol teleurstellingen slaagden de gebroeders Honigmann er omstreeks 1895 in een mijnschacht aan te leggen dwars door een laag drijfzand. In 1899 kwamen op de Oranje Nassau I de eerste kolen naar boven. Nog vóór het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog was een achttal mijnzetels in bedrijf. Daaronder ook enkele overheidsbedrijven, gesticht nadat Minister Lely in 1901 alle nog niet uitgegeven concessiegebieden had gereserveerd voor staats-exploitatie.⁷⁴

De overheidsparticipatie leidde voorshands niet tot oplossing van de afzetproblemen, waarmee de mijnen worstelden. De Zuidlimburgse mijnen produceerden maar weinig huisbrandkolen. Totdat de cokesfabriek van Staatsmijn Emma in gebruik werd genomen (1917), waren de industriekolen niet erg geschikt voor de Nederlandse nijverheid. Bovendien hadden Duitse kolenbaronnen via de Steenkolenhandelsvereniging een monopoliepositie verworven op de Nederlandse kolenmarkt. Bij de particuliere mijnen overheerste het intermediair verbruik. De Belgische en Franse exploitanten van Limburgse mijnondernemingen brachten grote hoeveelheden steenkool over naar hun staalfabrieken en hoogovens in Lotharingen en de Borinage.⁷⁵ Pas tijdens de Eerste Wereldoorlog ontstond een meer gedifferentieerde afzetmarkt.

Desondanks groeiden de mijnbouwondernemingen vanaf 1898 stormachtig. Aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog stelden zij 10.000 personen te werk; eind 1918 waren het er ruim 20.000. Dat leverde in een landstreek die kort daarvoor nog bijna geheel agrarisch

⁷³ Jansen, *Industrie en Mijnbouw*, pp. 29-30.

⁷⁴ Raedts, *De opkomst*, pp. 130-133; Jansen, *Specifieke kenmerken*, pp. 71-72.

⁷⁵ Jansen, *Industrie en Mijnbouw*, p. 34.

was geweest, onvoorstelbare problemen op. De leefomstandigheden van de eerste groepen arbeiders waren precair: er waren geen woningen, geen gezondheidsinstellingen, geen scholen, geen winkels, geen recreatieve voorzieningen, geen bedrijven waar vrouwen en meisjes werk konden vinden. Ook worstelde men met een totaal onderontwikkelde dienstensector zonder groothandel en bank- en verzekeringswezen en een infrastructuur die die naam nauwelijks waard was. Allerlei instanties, overheid, werkgevers, kerkelijke leiders en particulieren namen initiatieven om verbetering te brengen in deze toestand, zij het voorlopig tamelijk ongecoördineerd. Pas na de Eerste Wereldoorlog kwam een enigermate samenhangend voorzieningenniveau tot stand.⁷⁶ Opmerkelijk genoeg leidde de hiervoor beschreven krachtige opgang van landbouw en industrie nauwelijks tot verbetering van het welvaartsniveau in Limburg. In 1880 was het nominaal inkomen per hoofd van de bevolking 60% van het rijksgemiddelde, in 1910 nog altijd slechts 62%. Van de grote achterstand ten opzichte van geheel Nederland werd in de periode 1870-1914 niet meer dan een kleine 5% ingelopen. De welvaartsgroei kwam niet uit boven de toename die werd veroorzaakt door de tendens tot langzame uniformering van het nominaal inkomen in de diverse delen van het land. Integendeel, de achterstand nam in dit opzicht zelfs nog enigszins toe.⁷⁷ De oorzaak van dit merkwaardig fenomeen kan niet worden gezocht in lage lonen in de Limburgse industrie. Noch rond Venlo, noch rond Heerlen speelde de aanwezigheid van goedkope arbeidskrachten een rol bij de keuze van vestigingsplaatsen voor nieuwe industrieën. De allocatie was gebaseerd op de vindplaats van de delfstoffen en werd volledig bepaald door geologische omstandigheden. De ondernemers waren gedwongen goed te betalen om voldoende werkvolk te vinden. Vooral in de mijnstreek deden zij dat ook, onder druk van het Rijnland waarmee men arbeidsmarkttechnisch nauw was verbonden. De lonen in de Limburgse industrie stegen tussen 1850 en 1913 fors, van 76 cent per dag in 1850 via *f* 1,23 in 1890 naar *f* 1,60 in 1913.

⁷⁶ Hierover onder andere Th.C. Vianen, *Bevolkingstoestanden in het Zuid-Limburgse kolenrevier*, Heerlen 1908; R. Dieteren, *De migratie in de Mijnstreek 1900-1935*, Nijmegen 1962; L.H.M. Kreukels, *Mijnarbeid: volgzzaamheid en strijdbaarheid : geschiedenis van de arbeidsverhoudingen in de Nederlandse steenkolenmijnen, 1900-1940* (Maaslandse Monografieën; 42), Assen/Maastricht 1986.

⁷⁷ Cfr. hiervoor tabel 1, waar blijkt dat de achterstand van Limburg toenam van 148% van de standaarddeviatie in 1880 naar 152% in 1910.

De loonachterstand van Limburgse industriearbeiders ten opzichte van het landelijk gemiddelde daalde aanzienlijk: van 20% in 1850 via 15% in 1890 naar 11% in 1913. De Limburgse lonen namen vooral in het tijdvak 1890-1913 merkelijk sneller toe dan die in de andere provincies met traditionele achterstand, zoals Drenthe, Overijssel, Gelderland en Noord-Brabant. Alleen Utrecht kende een met Limburg vergelijkbare gunstige ontwikkeling. De ontwikkeling van de industrielonnen in Limburg was zelfs aanmerkelijk gunstiger dan in Zuid-Holland, Zeeland, Friesland en Groningen, waar de grote voorsprong van 1850 bijna geheel verloren ging en soms (Friesland en Groningen) zelfs in een achterstand verkeerde.⁷⁸

Anders was het gesteld met de landbouw. Daar hadden de boeren, zoals wij zagen, de welvaartsstijging voor een groot deel verdeeld onder hun talrijke kroost. Het vrijwel verdwijnen van de landarbeidersstand, sedert rond 1870-1880 de Limburgse arbeidsmarkt een onderdeel was geworden van die in het Rijnland, had hen gedwongen naar zelfverzorging van arbeidspotentieel te streven. Voor het verkrijgen van voldoende arbeidskracht waren zij op het eigen gezin aangewezen.⁷⁹ De gevolgen bleven niet uit. De daling van de bedrijfsgrootte en de toegenomen omvang van de gezinnen deed de welvaartsstijging grotendeels verdwijnen. Van vermogensvorming was geen sprake: de eerste vijftien, zestien jaar na de overname van een bedrijf kreeg de boer de eindjes maar moeizaam aaneengeknoopt vanwege zijn kinderschare. Het bezit dat vervolgens kon worden opgebouwd omdat de kinderen meewerkten, werd weer verdeeld zodra een van hen de rol van bedrijfsleider-gezinshoofd overnam en voor de anderen een voorziening moest worden getroffen. De stagnatie van de agrarische inkomens had een dempend effect op de welvaarts groei, al was dit van beperkt belang.

Diensten

De voornaamste oorzaak van de stagnatie van de welvaart lag in de dienstensector. De maatschappelijke dienstverlening maakte weliswaar tussen 1870 en 1914 een tot dan toe ongekend snelle ontwikke-

⁷⁸ Vermaas, *Real industrial wages*, p. 155.

⁷⁹ Engelen, *Fertiliteit*, p. 90; J.C.G.M. Jansen, *Rerum Novarum en de sociale vernieuwing in Limburg in de loop van honderd jaar (1891-1991)*, in: *S.S.E.G.L.*, XXXVI(1991), pp. 117-118; Jansen en Rutten, *Geschiedenis van de landbouw*, pp. 403-404.

ling door, maar dat leidde niet tot een merkbare stijging van het bestedingsniveau van de betrokkenen. Integendeel, de lonen in deze sector lagen extreem laag. Hoe kon dit gebeuren?

Onderwijs, gezondheidszorg, jeugdhulpverlening en bejaardenzorg hadden lange tijd in een jammerlijke toestand verkeerd. Rond 1820 kon het gebeuren dat een onderwijzer hogelijk werd geprezen, omdat hij een onderwijssysteem had ontwikkeld, dat het hem mogelijk maakte geheel alleen 500 kinderen de kunst van lezen en schrijven bij te brengen. Lage kosten werden belangrijker geacht dan kennisoverdracht. In het veel te geringe onderwijsaanbod kwam geleidelijk verbetering, maar zuinigheid was troef. De dorpsbesturen beperkten zich tot 1914 gewoonlijk tot de bouw van een klaslokaal annex vergaderruimte voor de gemeenteraad en woning voor de onderwijzer.⁸⁰ De onderwijzer werd niet bepaald ruim bezoldigd. Wie gratis woonde, had maar een klein salaris nodig. In de andere takken van sociale dienstverlening was het al niet beter gesteld. In de schamele voorzieningen van de stedelijke armbesturen, goeddeels overgenomen uit het Ancien Régime, werden zieken, bejaarden, zwakzinnigen, psychiatrische patiënten, wezen en landlopers tot diep in de negentiende eeuw dooreen opgevangen en met inzet van zeer weinig menskracht verzorgd. Aan het personeel werden geringe eisen gesteld. De belangrijkste voorwaarde voor benoeming was vaak dat de kandidaat een echtgenote meebracht, die pro deo ijverig wilde meewerken.

Omstreeks 1875 kwam snel verandering in het aantal personen dat in de maatschappelijke dienstverlening werkte. De roepingen tot het kloosterleven namen tijdens de agrarische crisis snel in aantal toe. Uit Duitsland en Frankrijk kwamen als gevolg van anti-religieuze wetgeving honderden religieuzen over. Het gros van de kloosterlingen vond een taak in onderwijs en allerlei vormen van maatschappelijke zorg. Het aandeel van de religieuzen in de maatschappelijke dienstverlening was in Limburg zo groot, dat een immigrant in 1914 bij het opdoemen van een sociaal probleem opmerkte: "Allemaal werk voor de broeders en de nonnetjes".⁸¹ Het

⁸⁰ Th. Oberndorff, en M. Niesten, *Meerssen : impressies uit het rijke verleden van een jonge gemeente*, Meerssen 1994, pp. 259-260.

⁸¹ H. Damen, Een allochtoon in het Heerlen van het begin van deze eeuw, in: *Het Land van Herle*, 42(1992), p. 32.

lijdt geen twijfel dat die de zaak groots aanpakten. Her en der in de provincie verrezen monumentale kloosters annex instellingen voor onderwijs, gezondheidszorg, jeugdhulpverlening en dergelijke. Sommige dorpen en gehuchten, zoals Venray, Heel en Steijl, hadden hun opbloei grotendeels te danken aan de vestigingen van kloosterorden. Ook in Helden, Eijsden, Simpelveld, Stein en Spaubeek - om slechts voorbeelden te noemen - werd spectaculair geïnvesteerd in complexen voor religieus-maatschappelijke doeleinden.⁸²

Voor de regionale welvaart had het allemaal niet veel te betekenen. De investeringen werden meteen afbetaald, de exploitatielasten zo laag mogelijk gehouden. De salarissen die aan de eerwaarde broeders en zusters werden betaald, waren buitengewoon gering. In 1902 wierf mr. Ch. Ruijs de Beerenbrouck zonder moeite vijf zusters aan voor hetzelfde bedrag dat voorheen was betaald aan een echtpaar, dat tot dan toe heel alleen had gezorgd voor een 25-tal bejaarden. In een week was men in een ziekenhuis en in een bejaardenhuis voor een zuster nog niet kwijt, wat een industrieel per dag aan een arbeider betaalde. Terwijl de loonkosten in de nijverheid ruim 60% van de totale bedrijfsuitgaven uitmaakten, lag die post in de zorgsector soms maar bij 5 à 6%!⁸³ Heel en Panheel, een gemeente die dreef op de aanwezigheid van twee grote instellingen voor jeugdwelzijnszorg, was als gevolg van deze merkwaardige bezoldigingspraktijken omstreeks 1955 nog altijd de gemeente met het laagste gemiddelde inkomen van Nederland.

In de economische dienstverlening waren de gebruiken wel anders, maar daarom nog niet veel florissanter. Tussen 1875 en 1890 werden in Limburg 109 vennootschappen opgericht. Bijna de helft hield zich bezig met handel. Het waren allemaal kleine familie-ondernemingen, gefinancierd met eigen middelen. Bij de banken, verzekeringen en transportondernemingen wisselden associatieve financiering - de stille vennoot zorgde voor het kapitaal - en financiering met eigen middelen elkaar af. Werd er een grotere onderneming gesticht, dan kwam het kapitaal vaak uit het buitenland,⁸⁴ waarheen vervolgens de winsten weer afvloeiden.

⁸² Jansen, *Architectuur en Stedebouw*, pp. 48-49.

⁸³ J.C.G.M. Jansen, *Ouderenzorg in Maastricht : vijf eeuwen XII Apostelenhuis*, Maastricht 1993, p. 94.

⁸⁴ Jansen, *Industrie en Mijnbouw*, p. 28.

Gewoonlijk waren de banken en verzekeringsbedrijven zo klein, dat kantoor werd gehouden in een vertrek in de eigen woning. In het beste geval betrok de notaris-financier-verzekeraar een fraaie nieuwe villa, waar de klerk in een hoekje werd weggestopt en de meer luxueuze ruimten alleen toegankelijk waren voor de bedrijfsleider en zijn gezin. Uiterlijk vertoon speelde in de dienstensector geen rol. De enige uitzonderingen op deze regel werden aangetroffen in de detailhandel en het vervoerswezen. Vooral Roermond was als koopstad in trek. Langs de Hamstraat, de Steenweg en de Neerstraat werden omstreeks 1900 veel fraaie nieuwe winkels gebouwd. Ook in Venlo, Weert, Sittard, Maastricht en Heerlen was sprake van enige expansie in de detailhandel en de horeca,⁸⁵ gericht op een koopkrachtig publiek. Ten behoeve van het transport werden diverse tramwegen aangelegd om kleine kernen een verbinding te bezorgen. In heel de economische dienstverlening bleef kleinschaligheid troef, behoudens in het snel expanderend toeristisch centrum Valkenburg, waar enkele grote, luxe hotels verrezen. Van enige economische stuwkracht was in de dienstensector tot 1914 geen sprake.

Als gevolg van de extreem lage inkomens in de dienstensector en van ongunstige demografische omstandigheden - er waren in Limburg per 100 inwoners relatief weinig belastingplichtigen - bleef het besteedbaar inkomen achter, ondanks de economische groei en de stijging van de lonen. Aan autonome, zichzelf versterkende groei was Limburg ook in 1914 niet toe. De spanning tussen groei van de bedrijvigheid en stagnatie van de welvaart werd opgevangen door een uiterst terughoudend welzijnsbeleid. De oude, al sedert de vroege negentiende eeuw bekende volksmentaliteit: wij eten er goed van, helpen elkaar waar nodig, geven de voorkeur aan ons eigen kleine wereldje en zijn wars van revolutionaire veranderingen, bleef recht overeind. Die houding kwam van onderop. De "voogden" van Limburg, de burgerlijke en geestelijke overheden, legden zich er graag bij neer. Zij reageerden meer afstandelijk dan uitgesproken conservatief. Van hen gingen weinig stimulansen uit, bang als de meesten waren dat de onvervreembare waarden van de Limburgse samenleving zouden worden aangetast.⁸⁶ Wel werden tal van open sociale netwerken

⁸⁵ Jansen, *Architectuur en Stedebouw*, pp. 48-52.

⁸⁶ F.J.Th. Rutton, *Rapport van een onderzoek naar de aanpassing van immigranten*, maart 1956, (ongepubliceerd), pp. 2 en 15-16.

sedert de laatste jaren van de negentiende eeuw vervangen door gesloten organisaties, waarvoor contributie moest worden betaald. Voorzover zij economische doelstellingen nastreefden, zoals in de landbouw met zijn talrijke coöperaties nadrukkelijk het geval was, waren zij zeer actief en succesvol. Waar emancipatorische doelstellingen op de voorgrond traden, zoals bij de naar sociale verheffing van zijn leden strevende arbeidersbeweging tussen 1892 en 1914 het geval was, bleef de participatie onder de maat.

Bedrijvigheid, welvaart en welzijn hingen in het tijdvak 1870-1914 even onvoorspelbaar samen als in de eerste zeven decennia van de negentiende eeuw. Zij werden gedomineerd door waarden- en normenpatronen, zij het dat die nu op totaal andere wijze doorwerkten dan voorheen. Ging de aandacht vóór 1870 vooral uit naar persoonlijke ontplooiingsmogelijkheden, nu nam de economie het voortouw. Maatgevend was en bleef evenwel de sociale zekerheid. Het leefklimaat werd beheerst door overlevingsstrategieën. Die golden ook in de economie: als aanpassingen en vernieuwingen wenselijk zijn: best, zolang we met zijn allen maar ons natje en droogje hebben en een dak boven het hoofd. Beter hoeven wij er niet van te worden; als er meer te verdelen valt, zetten wij de extra's graag deels in om onze verantwoordelijkheid ten opzichte van onze medemens waar te maken, zo werd geredeneerd. De degelijkheid die door zo'n waardenpatroon wordt geschapen, zou in het nu volgende dertig jaar durende tijdvak zijn nut bewijzen.

III. Oorlogen en economische crises als stimulansen, 1914-1945

Tussen 1914 en 1945 barstte binnen één generatie boven Limburg viermaal een diepe crisis los, die de sociaal-economische verhoudingen op hun grondvesten deed schudden. De Eerste Wereldoorlog sneed het gewest van de ene dag op de andere af van zijn natuurlijke afzetgebieden; de sinds anderhalve generatie de arbeidsmarkt beheersende mogelijkheden werk te vinden over de landsgrenzen heen hielden plots op te bestaan. Werkgever en werknemer moesten zich op Nederlandse markten gaan oriënteren.

De wereldbrand leek in een euforie te eindigen. De inhaalvraag gaf handenvol werk; de sociale wetgeving leek nieuwe zekerheden te creëren. Het liep uit op een bittere teleurstelling. Kort na de oorlog

ervoer men de concurrentie uit de beide buurlanden heviger dan ooit. Doordat frank en mark ten opzichte van de gulden veel van hun waarde hadden verloren, bleek weldra dat buitenlandse aanbieders altijd goedkoper waren dan de inheemse producenten. Arbeidsmarkt-technisch gezien was Limburg een lustoord voor free-riders. De Duitser die zich tussen 1918 en 1923 voor een zacht prijsje verhuurde aan een Nederlandse werkgever beschikte, als hij zijn verdiensten in eigen land besteedde, over een koopkracht die zijn beroepsgenoten de ogen uitstak. Dit euvel was nog niet overwonnen of de als gevolg van de ontplooiing van de mijnbouw sedert 1918 zeer dynamische lokale bouwmarkt stortte in als gevolg van rijksbezuinigingen.

Een korte opleving van de economie in de jaren 1925-1929 werd gevolgd door één van de zwaarste en langdurigste economische crises uit de wereldgeschiedenis. Die duurde tot 1939. De laatste vijf jaren van de hier behandelde periode vallen goeddeels samen met de Tweede Wereldoorlog, die tenminste vanaf 1943 schaarste op alle terreinen opleverde.

Deze periode van kommer en kwel valt paradoxaal genoeg samen met de fase, waarin de relatieve welvaartsstijging in Limburg groter was dan ooit ervoor of erna. In 1910 bedroeg het gemiddeld inkomensniveau in Limburg nog maar 62% van het landelijk gemiddelde; in 1950, toen het herstel van de oorlogsschade nog maar goed en wel op gang was gekomen, bedroeg het vergelijkbaar cijfer 88%. Meer dan enig ander gewest - met uitzondering van Drenthe, waar het welvaartsniveau van 52% op 79% kwam - profiteerde Limburg van de harmonisatie en uniformering van de Nederlandse economie, die zo kenmerkend was voor deze periode. Het wegvallen van buitenlandse afzetmarkten en van buitenlandse concurrentie, nu eens door oorlogsomstandigheden, dan weer als gevolg van handelsbelemmeringen, leidde tot vergaande oriëntatie op de binnenlandse markt, imports substitutie en ingrijpende structurele veranderingen.⁸⁷

⁸⁷ H.J. de Jong en R.M. Albers, *Industriële groei in Nederland, 1913-1929 : een verkenning*, in: *Neha-Jaarboek voor economische, bedrijfs- en techniekgeschiedenis*, 57(1994), pp. 447-448.

Landbouw

De landbouwers brachten de veredelingslandbouw, die in de laatste twee decennia voor de Eerste Wereldoorlog was gegrondvest, door intensiveringen tot grote hoogte. Van 1910 tot 1947 was er ononderbroken een flinke groei van de landbouwproductiviteit. Zij verschilde naar aard, naar landstreek en naar tijdsperiode sterk. De akkerbouw in Noord-Limburg sprong er tijdens de Tweede Wereldoorlog in gunstige zin uit; de veeteelt in Zuid-Limburg ging daarentegen in de jaren 1910-1930 flink achteruit. Altijd en overal werd vooruitgang bereikt door een zo gunstig mogelijke verdeling van de winstgevende productiemogelijkheden over het hele cluster bedrijfsactiviteiten na te streven. Zo kon men ingrijpende structuurveranderingen vermijden en behield het gemengde gezinsbedrijf de overhand.⁸⁸

Tot 1918 had het vernieuwingsproces in de Limburgse landbouw een traag verloop gekend. De boeren hadden hun rekening bij de boerenleenbank vooral benut om te sparen, zodat zij na verloop van tijd hun bedrijf met eigen geld konden verbeteren. Lenen deden zij zo weinig mogelijk. Aan diepte-investeringen werd niet gedacht. Elke besteding ten gunste van het bedrijf moest onmiddellijk geld opleveren. Het risico bij enigszins dalende prijzen de broekriem te moeten aanhalen om de rentelasten te kunnen voldoen, werd gemeden. Publicisten wezen ter verdediging van dit beleid soms nog op kwalijke ervaringen met geld lenen, een generatie eerder opgedaan in het noorden van de provincie.

Al vroeg speelde een verschil in bedrijfscultuur en ondernemingszin tussen het noorden en zuiden van de provincie een rol. Het enthousiasme voor coöperatieve samenwerking in Noord-Limburg, de terughoudendheid op dat vlak in Midden-Limburg en de aversie tegen coöperaties in het zuiden droegen ertoe bij dat de groei in het noorden op dorpsniveau aanzienlijk sneller was (67%) dan op bedrijfsniveau, terwijl in het zuiden het productievermogen per dorp juist daalde ondanks bescheiden verbeteringen in de bedrijfsinkomsten. Voor de ontwikkeling van nieuwe ondersteuningsstructuren in de landbouw had dit ingrijpende gevolg.⁸⁹ Zo leverde in het zuiden de mechanisatie op de kleine, sterk verspreid liggende percelen serieuze

⁸⁸ Jansen en Rutten, *Geschiedenis van de landbouw*, p. 204, tabel 19.

⁸⁹ Jansen en Rutten, *Geschiedenis van de landbouw*, pp. 166-168.

problemen op terwijl toch nauwelijks loonwerkersbedrijven tot ontplooiing kwamen. In het noorden kreeg zelfs de organisatie van de Jonge Boeren kans eenvoudige apparaten aan te schaffen, die gezamenlijk werden gebruikt en werd onder meer voor het dorsen het loonbedrijf graag ingeschakeld.

Verreweg de belangrijkste reden voor het achterblijven van de landbouw in Zuid-Limburg bij die in het noorden van de provincie was evenwel het verschil in afzetmogelijkheden. Akkerbouwproducten en melk leverden in het zuiden 60 à 70% van de bedrijfsinkomsten. Het waren geen schaarste-artikelen, waarvan men het aanbod kon sturen, zoals wel het geval was met de eieren en de mestvarkens die in het noorden van de provincie 50% van de inkomens opbrachten. Dreigden de prijzen van eieren en varkensvlees te zakken, dan slachtte men wat kippen en kocht iets minder biggen, zodat de markt zich vanzelf herstelde. Dat hield overigens wel in dat men meerdere ijzers in het vuur moest hebben. In het zuiden was eenzijdigheid evenwel algemeen. Vanaf 1932 waren de kleine bedrijven er verliesgevend, terwijl in het noorden al sedert 1925 het besef was doorgedrongen dat men in een aarzelende, kleine binnenlandse markt vooral moest komen met een gedifferentieerd aanbod. Ging het met de vetweiderij en de paardenfokkerij in een bepaald jaar slecht, dan konden eierverkoop en groenteteelt de teleurstellingen wellicht goedmaken.⁹⁰

Verschillen in bedrijfsstructuur en mentaliteit leidden geleidelijk ook tot verscheidenheid in dynamiek, ondernemerszin en flexibiliteit. Een voorbeeld: sommige vooruitstrevende boeren kwamen tot de conclusie dat er een heel simpele oplossing was voor afzetproblemen: zij maakten de varkensteelt tot de sluitpost van de bedrijfsvoering. Het varken ruimde de afvalproducten van het bedrijf op; het kon van elk product dat een te lage prijs opbracht, nog iets moois maken. Door goed op de mogelijkheden in de varkenssector te letten, kon men de bedrijfsvoering binnen enkele maanden aanpassen aan veranderende marktomstandigheden en tegelijkertijd systematisch voortwerken aan kwaliteitsverbetering.⁹¹

Zulke simpele technieken bleken tot 1930 heel werkzaam bij pogingen de bedrijfsinkomsten stap voor stap te verbeteren. In heel Neder-

⁹⁰ Jansen en Rutten, *Geschiedenis van de landbouw*, pp. 180-181.

⁹¹ Jansen en Rutten, *Geschiedenis van de landbouw*, pp. 182-183.

land hebben de boeren op de zandgronden tussen 1918 en 1930 de stijging van de kosten bij dalende wereldmarktprijzen beter opgevangen dan die op de zwaardere rivier- en lösskleigronden. Goed bedrijfsmanagement was een sleutelbegrip geworden. Op dezelfde manier hoopte men na 1930 ook de grote internationale crisis te boven te komen. De tussenhandelaar zou het gelag wel betalen, hoopte men. In de akkerbouwsector stortten de bedrijfsgenoten zich op de pootaardappel. De tussenhandel schakelden zij uit door strenge kwaliteitscontroles door te voeren en de mooie soorten fraai te verpakken en aantrekkelijk te presenteren. In de tuinbouwsector ving men de stijging van de invoerrechten op door zich toe te leggen op het direct in de winkel brengen van fraai ogende, verse groenten. De fruittelers verzorgden hun boomgaarden beter dan voorheen en teelden wat meer klein fruit, bessen en aardbeien, die rechtstreeks van de akker vers aan de consument werden aangeboden. In de veehouderij probeerde men eenzelfde effect te bereiken door zich meer toe te leggen op de fokkerij.⁹²

Naarmate de crisis om zich heen greep, werd het aantal lonende teelten echter geringer. Teveel boeren richtten zich op de weinige overblijvende winstmarkten, zodat de prijzen de een na de ander instortten. De landbouworganisaties bepleitten weldra overheidssteun. Die kwam er ook. In 1932 werd een woud van regelingen afgekondigd; een jaar later werden zij in de landbouwcrisiswet samengebracht. De prijzen die de overheid bereid was te betalen, bepaalden voortaan het productieschema. Dat kon merkwaardige effecten opleveren. Als gevolg van de aantrekkelijke tarwesteun verscheen dit gewas in 1934 en 1935 overal op het veld. Dankzij het vergunningstelsel kon de tuinbouw in Horst en Beesel enorm worden uitgebreid, maar was het een paar kilometer verderop in de buurgemeente onmogelijk ook maar één asperge te telen. Als de werkverschaffing de ontginning van grote percelen heidegrond realiseerde, stapte men vlak naast een op intensivering gericht dorp vrolijk over op extensieve teelten om ontginningsziekte te voorkomen. Omdat de regelingen zelden langer dan een seizoen onveranderd bleven, bleef het spreiden van risico's evenwel gewenst. In de Noord- en Middenlimburgse gemeenten, waar de diversificatie sinds jaren groot was, konden de landbouwers de mogelijkheden die de steun bood veel

⁹² Jansen en Rutten, *Geschiedenis van de landbouw*, pp. 184-186.

gemakkelijker benutten dan in het zuiden. De productiviteit per bedrijf groeide boven Susteren en Born tussen 1930 en 1939 dubbel zo snel als tussen 1910 en 1930. In Zuid-Limburg daarentegen werd zelfs een achteruitgang vastgesteld. Voor de provincie als geheel was er status-quo.⁹³

De overgang van een exploitatie, waarbij de productie van zoveel mogelijk in eigen gezin en op het eigen bedrijf bruikbare gewassen het hoogste doel was, naar een bedrijfsbeheer, gericht op het aanbieden op de markt van zo groot mogelijke hoeveelheden landbouwproducten die op dat ogenblik de beste prijs opbrachten, kort gezegd de monetarisatie van de Limburgse landbouw, maakte de boeren niet onmiddellijk rijk. Wel had het tot gevolg dat de welvaartsproblemen als gevolg van de opeenvolgende economische crises in Limburg tot eind jaren dertig aanzienlijk geringer waren dan in andere delen van Nederland, waar kasstromen al sinds lang het beleid bepaalden. De wet van de remmende voorsprong liet zich gelden. In Zeeland, Noord-Holland en Groningen, waar intermediair verbruik van akkerbouwproducten al sedert geruime tijd was verdwenen, moesten de boeren voor elke aanpassing kosten maken. In Limburg leverde terugdringing van intermediair verbruik juist geld op: zelfs afvalproducten kregen een gouden randje. Het is duidelijk dat onder die omstandigheden welvaartsachterstanden als sneeuw voor de zon verdwenen.

Pas tijdens de Tweede Wereldoorlog werd het anders. De strafgeorganiseerde verdeling van de voorraden voedingsmiddelen middels een distributiesysteem leidde tussen 1940 en 1945 weliswaar tot een veel evenwichtiger verdeling van de voedingsmiddelen over heel de bevolking als ooit voordien was voorgekomen en tot een relatief zeer gunstige toestand van de volksgezondheid,⁹⁴ maar dat nam niet weg dat de angst voor mogelijke schaarste de vraag naar agrarische producten steeds ver boven het beschikbare aanbod opdreef. Verlieslatende teelten kwamen niet voor. De algemene waardering voor elke ontduiking van Duitse overheidsmaatregelen had bovendien tot gevolg dat kopers verheugd waren, elke keer dat zij zonder bon bij

⁹³ Jansen en Rutten, *Geschiedenis van de landbouw*, pp. 188-189, vergelijk tabel 17 aldaar met tabel 14 op p. 151.

⁹⁴ G.M.T. Trienekens, *Tussen ons volk en de honger : de voedselvoorziening, 1940-1945*, Utrecht 1985; L.H. Lumey en F.W.A. van Poppel, *The dutch famine of 1940-1945*, in: *Social history of medicine*, 7(1994), pp. 229-246.

een boer iets konden kopen tegen een niet al te hoge prijs. Zolang de aanbieder voorraden had, stroomde het geld binnen. Een groot deel van de agrariërs geraakte tot welstand, al was het voorlopig niet mogelijk de opgepote liquiditeiten te besteden. Na de oorlog - zo dacht men - zou men er zijn bedrijf snel mee kunnen verbeteren. De geldzuivering van juli 1945 die alle zwevende koopkracht trachtte weg te nemen maakte aan deze illusie snel een einde.

Nijverheid

Ook in de industrie werd sinds het begin van de Eerste Wereldoorlog de landelijke ontwikkeling op de voet gevolgd. De afstemming op de Nederlandse markt bleek op de eerste plaats voordelig voor de mijnindustrie. Tot 1914 had Nederland zijn steenkool voornamelijk ingevoerd uit Duitsland, een land dat ook de Belgische markt beheerste.⁹⁵ In 1913 bedroeg de binnenlandse productie van steenkool, steenkoolbriketten en cokes slechts 19% van het verbruik. In 1918 was dit percentage opgelopen tot 73%. Een forse productiviteitsstijging had de verovering van de binnenlandse markt niet opgeleverd. Omdat de schaarste het totale binnenlandse verbruik had gehalveerd, was de Limburgse productie niet eens verdubbeld.⁹⁶ De vraag was heel de oorlog door oneindig veel groter dan het aanbod. De bedrijfsleiding kon kalm aan doen. Technische hoogstandjes waren niet nodig. De stijging van de lonen was achtergebleven bij die van de prijzen van brandstoffen, zodat extensieve exploitatie lonend werd en de werkgelegenheid bij de mijnen snel toenam. Het personeelsbestand verdubbelde tijdens de oorlog ruimschoots. Vergeleken met de rest van de Nederlandse industrie bleven de lonen in de mijnen hoog,⁹⁷ zodat de groei van het aandeel van de mijnarbeid in de totale provinciale werkgelegenheid het gemiddeld besteedbaar inkomen van de Limburgse industrie-arbeiders opstuwde.

⁹⁵ B.F. Moore, *Economic aspects of the commerce and industry of the Netherlands, 1912-1918*, Washington 1919, pp. 12-15.

⁹⁶ R. van de Kamp, *De kolenvoorziening van Nederland gedurende de Eerste Wereldoorlog*, Amsterdam 1968, p. 10.

⁹⁷ J.B.D. Derksen, Enkele schattingen over het volksinkomen der provincies, in: *Maandschrift van het Centraal Bureau voor de Statistiek, samengesteld door de afdeling voor economische en sociale statistiek*, 37(1942), pp. 124-133.

Ook de rest van de industrie had tijdens de oorlog geen afzetproblemen, al was het gewoonlijk nodig het vervaardigde product aan te passen aan de binnenlandse vraag. De Limburgse nijverheid vervaardigde hoofdzakelijk basisproducten, daarbij gebruikmakend van de vele delfstoffen die in deze provincie werden aangetroffen. Noch vanuit het binnenland, noch vanuit het buitenland was enige concurrentie te duchten. Elders in Nederland beschikten ondernemers niet over de geëigende grondstoffen, zoals klei geschikt voor pannenfabricage, zilverzand, steenkool, kwartiet en mergel, terwijl de buitenlandse handel van jaar tot jaar in omvang afnam.⁹⁸ Tot de problemen die zich konden voordoen, behoorden verschillen in smaak en voorkeuren in Nederland ten opzichte van de vroegere afnemers. In een uiterst willige markt paste men zich met genoegen aan, zolang er maar geen investeringen nodig waren,⁹⁹ want die waren onmogelijk, omdat Nederland in te geringe mate beschikte over bedrijven die kapitaalgoederen produceerden en aan import daarvan niet kon worden gedacht. Bedrijven die buitenlandse grondstoffen gebruikten, zoals de Maastrichtse fijnkeramische industrieën, waren in 1917 gedwongen de productie te staken. Gewoonlijk verwachtten zulke ondernemingen na de oorlog een grote inhaalvraag. Daar bereidden zij zich op voor door alvast uitbreidingen en diepte-investeringen te plannen en gekwalificeerd personeel te verzamelen.¹⁰⁰

Kort voor het einde van de Eerste Wereldoorlog ebde het verzet van de fabrieksdirecties tegen overleg met de vakbeweging geleidelijk weg. In allerlei bedrijfstakken - zelfs in het midden- en kleinbedrijf - kwamen C.A.O.'s tot stand, die de lonen, rekening houdend met verschillen in kosten van levensonderhoud, over het gehele land min of meer uniformeerden. Het sociale verzekeringsstelsel dat flink werd uitgebreid, had een soortgelijk uniformerend effect.¹⁰¹ Lang duurde die euforie niet. De jaren 1921 en 1922 brachten zware tegenslagen. De werkgelegenheid liep terug, de lonen werden allerwege in neer-

⁹⁸ J.C.G.M. Jansen, Economische gevolgen van grenslijging vanuit het perspectief van het inkomen per hoofd van de bevolking, in: *Economische betrekkingen in grensregio's in een industrieel tijdperk, 1750-1965* / J.C.G.M. Jansen (red.) (Maaslandse Monografieën; 58), Leeuwarden/Mechelen 1996, pp. 214-215.

⁹⁹ De Jong en Albers, *Industriële groei*, p. 447.

¹⁰⁰ *Verslagen van de Kamer van Koophandel te Maastricht, 1916-1918*.

¹⁰¹ J.C.G.M. Jansen, *Conflict en samenwerking : 75 jaar fabrieksarbeidersorganisatie te Maastricht*, Maastricht 1970, pp. 28-29; J.C.G.M. Jansen, *Verscheidenheid in activiteit : St. Eloy 1896-1971*, Maastricht 1971, ongepagineerd, hoofdstuk III.

waartse zin aangepast. Fundamentele problemen traden aan de dag. De modernisering van de bedrijven door diepte-investeringen had geleid tot schaalvergroting en zo veelal tot een blijvend te groot aanbod op de markt. Toen ook nog als gevolg van de daling van enige buitenlandse valuta importdumping optrad, was her en der concentratie van bedrijven de laatste uitweg. De bedrijfsorganisatie en de marktpolitiek werden heel de jaren twintig door beheerst door overlevingsstrategieën.¹⁰² Een uitzondering vormde de mijnbouw. Tussen 1918 en 1927 werden nog vijf nieuwe mijnen in gebruik genomen. De productie verviervoudigde tussen 1918 en 1937. De afzet was evenwel, vanwege de concurrentie van Engelse en Amerikaanse steenkolen die de Europese markt overstroomden vanaf 1920, niet erg lonend meer, al konden in tegenstelling tot wat in Genk en omgeving veelvuldig gebeurde, verliezen doorgaans worden vermeden.¹⁰³

Ondanks alle problemen voor de bedrijven ging de welvaart van het gewest flink vooruit. De traditionele achterstand op het nationale gemiddelde werd geleidelijk ingelopen. De inhaalmanoeuvre op het stuk van de welvaart was tussen 1910 en 1929 vrij regelmatig. Limburg kwam van 62% van het rijksgemiddelde in twintig jaar op 75%, een relatieve verbetering van 1% per jaar.¹⁰⁴ Een abrupte sprong voorwaarts werd gemaakt in de eerste drie jaar van de grote crisis, de jaren 1930-1932. De Limburgse nijverheid was een conglomeraat van een basisindustrie, die de gevolgen van de mondiale ineenstorting van de economie met grote vertraging ervoer. In tegenstelling tot onder meer Noord-Brabant, waar de consumptiegoederennijverheid rond textiel, leer, voeding en tabak dadelijk zware klappen te verduren kreeg, werd Limburg dat grondstoffen en basisproducten leverde opgestuwd door geringe dalingen van afzetten en werkgelegenheid. De sprong voorwaarts was goeddeels schijn. Limburg werd niet rijker, maar minder snel arm en dat in aanzienlijke mate.¹⁰⁵ In de jaren 1930 tot 1932 was het welvaartsniveau vergeleken met de rest

¹⁰² Teeuwen, *Uit aarde geschapen*, pp. 210-214.

¹⁰³ Jansen, *Specifieke kenmerken*, p. 74.

¹⁰⁴ Jansen, *De armoedigste provincie*, pp. 151-153.

¹⁰⁵ J.C.G.M. Jansen, *Brabantse en Limburgse geschiedenis in vergelijking*, in: *Reflecties over twee eeuwen geschiedenis Noord-Brabant, 1796-1996 : voordrachten gehouden bij de presentatie van de drie delen van de Brabantgeschiedschrijving* / onder redactie van prof. dr. H.F.J.M. van den Eerenbeemt, 's-Hertogenbosch 1997.

van het land 6,7% hoger dan in de vier voorafgaande jaren, een relatieve positieverbetering van ruim 2% per jaar. Zo'n schijnbare spurt voorwaarts was geen uniek fenomeen. In Groningen, Drenthe en Zeeland deed zich drie jaar later, tussen 1933 en 1935, hetzelfde verschijnsel voor, zelfs in nog hoger tempo.

In Limburg was van 1933 tot vlak voor het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog de stagnatie volledig. De agrarische gewesten Groningen, Friesland, Drenthe en Zeeland deden het in deze jaren veel beter. Anders dan in die provincies werd de relatieve welvaartsstijging van de boeren dankzij de subsidieregelingen tussen 1933 en 1938 in Limburg geheel afgeroomd door achteruitgang in de nijverheid. Als gevolg van overcapaciteit waren vrijwel alle markten voor nijverheidsproducenten oververzadigd. Drastische bezuinigingen, loonsverlagingen en massa-ontslagen waren overal aan de orde van de dag.¹⁰⁶ Pogingen tot kartelvorming en de introductie van nieuwe producten, gericht op een koopkrachtig publiek, brachten nauwelijks soelaas.¹⁰⁷ Ook de initiatieven van prof. dr. H. Gelissen die met de oprichting van een Economisch Technologisch Instituut en een Industriebank de grondslagen legde voor een regionaal-economisch beleid, brachten niet de verhoopte opleving. Alle inspanningen ten spijt lukte het niet de trekker die Gelissen op het oog had, een aluminiumfabriek, naar Limburg te halen. De intensieve industrialisatiecampagne van het E.T.I.L. leidde tot 1940 slechts tot de stichting van een dozijn kleine en middelgrote veredelingsbedrijven, waarvan slechts een minderheid een lang leven was beschoren.¹⁰⁸

Diensten

De bijdrage van de dienstensector aan de geschetste welvaartsontwikkeling was gering. In het in de negentiende eeuw nog overwegend agrarische Limburg was tussen 1910 en 1930 de nijverheidssector dermate nadrukkelijk gaan domineren, dat de dienstverlening zelfs werd weggedrukt. Haar bijdrage aan de werkgelegenheid daalde in deze twee decennia met niet minder dan 15%. In de jaren dertig herstelde de dienstensector zich weer enigszins. Kort na de oorlog

¹⁰⁶ Raedts, *De opkomst*, p. 170.

¹⁰⁷ Teeuwen, *Uit aarde geschapen*, pp. 267-270.

¹⁰⁸ H.E. de Hen, *Actieve en re-actieve industriepolitiek in Nederland*, Amsterdam 1980, pp. 146-152.

was ze qua omvang weer op het niveau van 1910 aangeland, vóór en na ruim onder het landelijk niveau.

De oorzaak van dit opmerkelijk proces ligt waarschijnlijk voor een flink deel bij de enorme stroom migranten die zich in Limburg vestigde. Gestimuleerd door de opkomst van de mijnbouw kwamen tussen 1900 en 1930 grote aantallen buitenlanders naar Limburg. In de eerste jaren na de eerste wereldoorlog waren het vooral de valuta-werkers die Limburg aantrekkelijk vonden. In Duitsland en België was de waarde van de nationale munten tijdens de oorlog fors gedaald. De Duitse munt bleef tot 1923 toe als gevolg van gierende inflatie waarde verliezen. De prijzen van eerste levensbehoeften lagen zowel ten westen als ten oosten van de Nederlands-Limburgse grens lager dan hier. In Limburg werken en in het buitenland zijn loon besteden was voor velen aantrekkelijk.¹⁰⁹ In 1920 waren er in Limburg zo'n 17.000 vreemde arbeidskrachten, vooral Duitsers, Belgen, Oostenrijkers en Polen; in 1930 was het aantal tot 35.000 opgelopen. Daarvan werkte 40% in de mijnen.¹¹⁰ Het waren hoofdzakelijk geschoolde vakkrachten, wier sociale positie arbitrair was. Zij kregen hier te maken met een goed loon, maar geringe carrièremogelijkheden, enige - zij het naar verhouding bescheiden - vooroordelen en een tamelijk indringende segregatie ten opzichte van de autochtonen door huisvesting in de mijnkoloniën.¹¹¹

Ritzen en Van Dalen toonden aan dat deze vorm van personeelswer-ving drie bijzondere economische gevolgen had. De aanwezigheid van zoveel migranten betekende een substitutie van investeringen door personeel: het was niet wenselijk meer geavanceerde technieken in te voeren dan de reeds geschoolde migranten thuis hadden geleerd en er waren derhalve maar heel weinig kapitaalinjecties nodig. Ook ontstond een "free-rider"-effect: het was niet nodig zelf vakkrachten op te leiden, de kosten van scholing kwamen voor rekening van het land van oorsprong, het technisch onderwijs in het gastland bleef achter. Tenslotte leidde de aanwezigheid van grote aantallen immi-

¹⁰⁹ Jansen, *Economische gevolgen van grensligging*, pp. 214-215.

¹¹⁰ P. Hermens, *Buitenlandse arbeiders in het Zuid-Limburgse kolendistrict, in het bijzonder de rol van de Duitse arbeiders in de mijnen, 1900-1930*, 1983, p. 22 (scriptie).

¹¹¹ A.P. Versteegh, *De onvermijdelijke afkomst? : de opname van Polen in het Duits, Belgisch en Nederlands mijnbedrijf in de periode 1920-1930*, Hilversum 1993, pp. 348-351.

granten tot een scherpe daling van de consumptieve bestedingen.¹¹² Dit laatste effect gold voor alle migranten, niet alleen de valutawerkers en was - zo werd onlangs met een overvloed aan data aangetoond - anticyclisch, sterker in tijden van opgaande conjunctuur, zwakker naarmate economische crises toesloegen. De redenering loopt als volgt. De kosten van migratie waren aanzienlijk. Migrant konden er geen geld voor lenen. De migrant kon zich de reiskosten en het levensonderhoud tijdens enige weken werkloosheid slechts permitteren, als een loonstijging in het thuisland besparingen mogelijk had gemaakt. Aantrekkelijk was migratie pas als de verwachting was gewettigd dat in het gastland meer kon worden verdiend dan thuis. Dit was vooral het geval als de voorspoed in het thuisland even werd onderbroken. Dan trokken bij voorkeur jeugdige vrijgezellen de grens over. Eenmaal in het gastland aan het werk, toonden zij opmerkelijke bestedingspatronen. Zij spaarden in hun nieuwe omgeving flink voor hun toekomst, stuurden voor het levensonderhoud van verwanten geld naar hun oude thuisbasis en gaven hier slechts voor primair levensonderhoud mondjesmaat wat uit of in het geval van valutawerkers helemaal niets. Hun aanwezigheid werkte niet alleen door het achterblijven van het onderwijsniveau negatief uit op de maatschappelijke dienstverlening, maar had ook ongunstige gevolgen voor de detailhandel.¹¹³ In Limburg was dit in het bijzonder het geval in de jaren 1918 tot 1925. Toen waren er veel valutawerkers: Duitsers en Belgen die hadden ontdekt dat de persoonlijke welvaart sterk steeg als men zijn geld in harde guldens verdiende in de Nederlandse mijnen en in België en Duitsland uitgaf voor goederen die waren geprijsd in boterzachte marken en franken. Het verschil in bestedingsmogelijkheden kon oplopen tot 400%!¹¹⁴ In de jaren dertig ebden de negatieve invloeden van de migratoire beweging op de dienstensector snel weg. Noch het overheidsbeleid gericht op het weren van buitenlanders, noch de ontslagpolitiek van de bedrijfsleiding die kostte wat kostte de vakkrachten trachtte vast te houden, vormden de belangrijkste oorzaak, maar economische

¹¹² J.M.M. Ritzen en H.P. van Dalen, *The economic consequences of selective immigration policies* (Discussion paper series; 8810/pp), Rotterdam 1988.

¹¹³ J.G. Williamson, and T.J. Hatton (ed.), *International labour market integration and the impact of migration on national labour markets since 1870*, Milan 1994, pp. 7-17 en 39-50. (Proceedings eleventh international economic history congress, B11).

¹¹⁴ Hermens, Buitenlandse arbeiders, pp. 35-36.

factoren: nergens in de wereld was het nog mogelijk tijdens de crisis carrière te maken en een snelle stijging van het besteedbaar inkomen te realiseren. Dat gold sinds 1932 ook voor Limburg.¹¹⁵ De free-ridereffecten namen af: de dienstensector kreeg eindelijk kansen, temeer omdat in dat deel van de economie ijver en goede service nog werden beloofd en men er niet al te veel kapitaal hoefde mee te brengen. Veel werklozen vonden er een reddingsboei.

Tabel 2. Beroepsbevolking in Limburg naar sectoren, 1909-1970

Jaar	Landbouw	Industrie	Diensten
1909	38	27	35
1930	22	49	30
1947	18	47	35
1960	9	54	37
1970	7	48	45

De dienstverlening had overigens tijdens de Eerste Wereldoorlog en de jaren twintig niet helemaal pas op de plaats gemaakt. Hier en daar was fors geïnvesteerd tot voordeel van de beoefenaren van vrije beroepen. Vooraanstaande architecten, zoals A.J.N. Boosten, F.P.J. Peutz en J.J. Wieler's, begonnen in deze jaren hun carrière met ontwerpen voor omvangrijke bouwwerken.¹¹⁶ Advocaten, notarissen, bankiers en verzekeraars lieten zich zien. Er trad echter ook veel substitutie op. Een flink aantal banken had vóór 1920 de grenzen van zijn kredietmogelijkheden overschreden. De eigenaars waren vanaf 1923 blij hun bedrijf aan landelijk werkende bankiers te kunnen overdoen. Ook het onderwijs kende zijn substitutieverschijnselen. De financiële gelijkstelling van bijzonder en openbaar onderwijs in 1920 leidde ertoe dat allerwege bijzondere scholen totstandkwamen, vaak in bestaande gebouwen; de openbare scholen werden ingeleverd. In

¹¹⁵ H.A. Gemery, Immigrants and emigrants : international migration and the U.S. labour market in the Great Depression, in: J.G. Williamson and T.J. Hatton, *International labour market integration and the impact of migration on national labour markets since 1870*, Milan 1994, p. 49.

¹¹⁶ Jansen, *Architectuur en Stedebouw*, passim.

de detailhandel kwamen nog geen grote vernieuwingen tot stand. De gemiddelde bestedingen waren nog te laag, de vraag te eenzijdig.¹¹⁷ De stappen voorwaarts hadden in de jaren 1914-1945, een periode van bijna aanhoudende crises, uitsluitend betrekking op het relatief welvaartsniveau. Door de sluiting van de grenzen werd bijna vanzelf aansluiting gevonden bij het landelijk welvaartspeil. De verschillen tussen de provincies schrompelden tussen 1910 en 1950 ineen. De daling bedroeg 60%; vijftien volle punten nam de standaarddeviatie af, zoals tabel 1 laat zien. Nooit was de harmonisatie sterker dan in dit tijdvak. De verschillen met de voorafgaande en de volgende perioden zijn heel aanzienlijk. Van 1820 tot 1910 had de daling van het spreidingsgetal maar vier punten bedragen, van 29% in doorsnee naar 25%, en van 1950 tot 1989 zouden het eveneens maar vier punten zijn, van 10% naar 6%.

Helaas, de geschetste ontwikkeling had maar een heel betrekkelijk belang. De relatieve positieverbetering tijdens een langdurige periode van elkaar snel opvolgende malaises betekende slechts, dat menig economisch probleem in Limburg minder ernstige gevolgen had dan elders in Nederland. Van een ingrijpende verbetering van de economische structuur was geen sprake. Door flexibel in te spelen op mogelijkheden om aanpassingen tot stand te brengen en de weerstandskracht van de regionale economie, waarin basisproducten een grote rol speelden, optimaal te benutten, wist Limburg zich redelijk uit de slag te redden. Een innoverende verschuiving in het werkgelegenheidspatroon richting dienstensector ontbrak geheel. De kans was groot dat men eerlang te kampen kreeg met achterhaalde en verouderde economische structuren.

Dat risico dreigde ook in maatschappelijk opzicht. In het verstarrend economisch systeem bleef het gezinsbedrijf een grote rol spelen. Die vorm van bedrijfsorganisatie roept nogal eens uitingen van loyaliteit tussen de betrokkenen op, die de weg wijzen naar formele organisatiekaders. Volgens sommigen is dat zelfs per definitie het geval.¹¹⁸ In het Limburg tussen de beide wereldoorlogen betekende loyaliteit voortzetting van samenlevingsvormen, gebaseerd op krachtige informele banden en gericht op cohesie en versterking van organisatie-

¹¹⁷ H. Sleyden, *De detailhandel in de Nederlandse Mijnstreek*, Leuven 1963, pp. 33-46 (scriptie).

¹¹⁸ S.H. Hendrix, *Loyalty, piety and opportunism : German princes and the Reformation*, in: *Journal of interdisciplinary history*, XXV(1994), pp. 214-218.

structuren. De participatiegraad van de standsorganisaties van werknemers, boeren, middenstanders, werkgevers en de overige maatschappelijke instellingen nam fors toe. Ieder stelde er een eer in te tonen dat hij ergens bij hoorde, een kerkgenootschap, een sociale organisatie, een vereniging. Vooral de koepelorganisaties, vaak bonden genoemd, kenden een grote werfkracht. Bij het zien van de grote organisatiedrift verzuchtte een tijdgenoot: "Ze zulle het zo bond maake dat ze 't niemèr wit kunne kriege".¹¹⁹ Lidmaatschap van formele organisaties bood de zekerheid bij moeilijkheden een opvang te vinden. Sterk verantwoordelijkheidsbesef deed formele en informele netwerken ineens vloeien.

IV. De grote sprong voorwaarts, gevolgd door dreigende mislukking, 1946-1990

Onmiddellijk na de Tweede Wereldoorlog maakte de Limburgse economie, die in de vorige periode aansluiting had gevonden bij nationale markten en welvaartspatronen, dezelfde grote sprong voorwaarts als die van Nederland als geheel. Mede dankzij de Marshall-hulp was de vooruitgang op alle terreinen zo spectaculair dat de werkgevers, die aanvankelijk slechts streefden naar economisch herstel, al vlug letterlijk handen tekort kwamen. Al in 1950 was het aantal vacatures in Zuid-Limburg gewoonlijk groter dan het aantal werkzoekenden. De Korea-crisis van 1952 en de bestedingsbeperking van 1957 brachten daarin slechts zeer kortstondig verandering. Binnen enige maanden was het aantal vacatures weer groter dan het getal werkzoekenden. Zelfs toen de mijnen tussen 1958 en 1965 waren gedwongen te rationaliseren en 10.000 medewerkers lieten afvloeien, bleef de arbeidsmarkt gespannen. De expulsie van arbeidskrachten uit de landbouw, waar het aantal arbeidsplaatsen tussen 1947 en 1970 met meer dan 80% daalde, verliep naadloos.¹²⁰ In de nijverheid kwamen tientallen nieuwe bedrijven tot stand, voor een belangrijk deel op het platteland. Venray behoorde tot de succesvol-

¹¹⁹ J. Goumans, 't Boere van vroeger, in: *Veldeke*, 62(1987) afl. 4, p. 20.

¹²⁰ S. Langeweg, Van Adreskantoor tot Arbeidsvoorziening. Arbeidsbemiddeling en arbeidsmarkt in Zuid-Limburg, 1904-1994, in: *S.S.E.G.L.*, XXXIX(1994), pp. 85-92.

ste groeikernen van het land.¹²¹ Algemeen was men van mening dat de recessie was uitgebannen.

De euforie duurde niet lang. Allerwege werd sinds 1955 steenkool als energiebron vervangen door olie en gas. In december 1965 besloot de Minister van Economische Zaken de Zuidlimburgse mijnen geleidelijk te sluiten. Het directe verlies aan werkgelegenheid beliep 45.000 arbeidsplaatsen. De indirecte gevolgen verhoogden dit aantal tot 55.000. Aanvankelijk was er goede hoop op vervangende werkgelegenheid vanwege de algemene schaarste op de arbeidsmarkt. Een bescheiden en kortstondige recessie in 1967 volstond echter al om grote vertraging te brengen in het scheppen van nieuwe werkgelegenheid en tegelijk een versnelde afbouw van de mijnen noodzakelijk te maken. De gevolgen van de diepgaande structuurveranderingen in de economie van de geïndustrialiseerde wereld leken wat Nederland betrof afgewenteld te worden op dat deel van Limburg dat er trots op was geweest het herstel van het land direct na de oorlog zo krachtig te hebben ondersteund. Het werkloosheidspercentage in Limburg kwam aanzienlijk boven het nationale niveau te liggen, in 1978 zelfs volle vier procent. De bijdrage van Limburg aan het nationaal inkomen daalde van 7,1% in 1965 naar 6,9% in 1975.¹²²

Merkwaardig genoeg had dat geen verslechtering van het welvaartsniveau tot gevolg. Het tegendeel was waar. Het relatieve inkomen per hoofd van de bevolking steeg van 1950 tot 1975 aanzienlijk, in Limburg ondanks de mijnsluitingen zelfs sneller dan in Nederland als geheel. Voor het eerst sinds anderhalve eeuw kwam het Limburgse welvaartsniveau in 1950 binnen de gemiddelde regionale spreiding in ons land. De provincie bungelde niet langer ergens onderaan de welvaarts ladder. Samen met Gelderland, Noord-Brabant en sedert 1980 ook Zeeland bezette zij een middenveld dat steeds dichterbij het landelijk niveau toekroop. De provincies in het noord-oosten van het land, Groningen, Friesland, Drenthe en Overijssel die in 1950 deels Limburg nog de loef afstaken, werden geleidelijk meer en meer op zichtbare achterstand gesteld.

Toch mag men zeker niet spreken van een steeds nadrukkelijker inbedding in de Nederlandse economie. Integendeel, het inlopen van achterstanden dat het nadrukkelijkst tussen 1965 en 1984 aan de dag

¹²¹ A. Fischer, *L'industrialisation contemporaine aux Pays-Bas*, Paris 1980, pp. 139-226.

¹²² Jansen, *Specifieke kenmerken*, p. 83.

trad, kwam veeleer voort uit een opnieuw leren over de grenzen heen te kijken. In heel Noordwest-Europa begonnen per capita inkomens vanaf 1950 naar elkaar toe te lopen. Van globalisering was nog geen sprake, wel van toenemende convergentie op West-Europees niveau. Groot-Brittannië, Nederland, België, Frankrijk, de Bondsrepubliek, Denemarken, Zweden, Zwitserland, Oostenrijk en Finland kenden in 1950 nog zeer grote welvaartsverschillen. In 1987 was meer dan 80% van dit oude verschil in koopkrachtige vraag verdwenen. De onderlinge verschillen bedroegen nog slechts 5 à 6 punten. Of een land al dan niet lid was van de Europese Unie deed er niet toe, de ligging in het Noordwesten van Europa was doorslaggevend.¹²³

Binnen diverse tot de Noordwest-Europese convergentiezone gelegen nationale staten deden zich met enige vertraging dezelfde harmonisatieverschijnselen voor als in Nederland. Dit was in het bijzonder het geval in België en in West-Duitsland. Als gevolg van al deze ontwikkelingen gingen de welvaartsniveaus van de partners in de Euregio Maas-Rijn elkaar zeer snel naderen. De Belgische provincie Limburg maakte zijn enorme achterstand uit de jaren vijftig vrijwel helemaal goed. Luik verloor niet alleen zijn hele voorsprong maar geraakte begin jaren negentig zelfs een fractie achter op Belgisch-Limburg. Aken wist een bescheiden voorsprong op te bouwen, maar de spreiding is met amper 5% heel klein geworden.¹²⁴

Zo'n naar elkaar toegroeien van bestedingspatronen betekent allerm minst dat de betreffende economieën identiek worden, integendeel, binnen een groot redelijk homogeen marktgebied ontwikkelen zich specialisaties, waarbij de een de ander aanvult met als gevolg de creatie van samenhangende economische netwerken op regionale, nationale en West-Europese schaal. Tijdens het totstandkomen ervan doen zich ingrijpende structuurveranderingen voor. Wat Nederlands-Limburg aangaat was stellig de stormachtige groei van de dienstensector het meest opvallende aspect van structuurverandering. Zijn aandeel in de werkgelegenheid nam toe van 38% in 1965 naar 51% in 1975 en 58% in 1985.¹²⁵ Daarmee ging een ingrijpende wijziging in de sociale structuur gepaard. Tussen de beide wereldoorlogen was

¹²³ J.C.G.M. Jansen, Harmonisatie van regionale economieën in de jaren 1950-1995, in: *S.S.E.G.L.*, XLII(1997), p. 110.

¹²⁴ Jansen, Harmonisatie, p. 115-118.

¹²⁵ *Arbeidsmarktbeschrijvingen van het Districtsbureau voor de Arbeidsvoorziening in Limburg*, 1965, 1975 en 1985.

het oude op zelfvoorziening en zelfhulp binnen kleine gemeenschappen gebaseerde maatschappelijk patroon grotendeels in stand gebleven. Kort na de Tweede Wereldoorlog leidde de stijging van overdrachtsinkomens dankzij de intensieve bemoeienissen van de rijksoverheid met het sociale leven niet alleen tot een forse groei van het onderwijs, de gezondheidszorg en de welzijnsinstellingen, maar tevens tot een hoge mate van financiële zekerheid voor ouderen, werklozen en zieken, alsmede tot een diepgaande individualisering van de samenleving en een dominantie van stedelijke leefpatronen. Tegelijk met het familiebedrijf verdween de daarmee verbonden loyaliteit binnen kleine gemeenschappen. Het traditionele welzijnspatroon voorzag veel minder dan voorheen in een behoefte. De diepgaande sociaal-economische veranderingen deden zich in elk van de drie sectoren van de economie voor: de landbouw, de nijverheid en de dienstverlening.

Landbouw

Tabel 3. Relatieve omvang van de agrarische bedrijvigheid in Limburg en in Noord-Limburg, berekend op basis van de toegevoegde waarde

	Provincie Limburg			Noord-Limburg		
	1947	1960	1983	1947	1960	1983
tuinbouw	28,6	32,4	34,1	36,5	39,9	46,4
intensieve veeteelt	5,8	13,5	28,5	5,9	21,7	29,2
rundveeteelt	27,2	27,0	24,3	20,9	16,4	16,1
akkerbouw	34,0	27,0	13,0	34,4	21,9	8,2
overig	4,4	0,1	0,1	2,3	0,1	0,1

In de landbouw werd aanvankelijk het intensiveringsproces nog voortgezet. Al tijdens de oorlog was de tuinbouw, vooral in Noord-Limburg, een vooraanstaande plaats gaan innemen. In 1947 was zijn omvang ruimschoots verdubbeld. Dat proces zette door, zij het vanaf 1950 meer geleidelijk en vooral als gevolg van een flinke uitbreiding van het aantal dorpen met relatief veel tuinbouw. De intensieve veeteelt maakte direct na de oorlog een stormachtige ontwikkeling door, eerst in Noord-Limburg, sedert 1960 in heel de provincie.

Kippen- en varkenshouderij konden worden uitgeoefend op bedrijven die slechts over een bescheiden hoeveelheid cultuurgrond beschikten. Die waren in Limburg zeer talrijk. Een relatief groot aantal zelfstandige agrariërs kon op deze manier zijn bedrijf voortzetten. In 1985 gaf de landbouw in Limburg nog altijd aan 6% van de beroepsbevolking werk, een percentage dat ruim boven het landelijk gemiddelde lag. Gaandeweg had zich een diepgaande structuurverandering voltrokken. Er werd op heel andere schaal gewerkt en meer en meer gespecialiseerd. Kleine bedrijven mocht men de intensief werkende tuinbouw- en veeteeltbedrijven na verloop van tijd niet meer noemen. De toegevoegde waarde op een tuinbouwbedrijf met één hectare glas was tussen 1985 en 1990 vaak even groot als die op het bedrijf van een tarweteler op de zeelei met 125 hectaren onder de ploeg. Menig kippenhouder en varkensteler begon die waarde te benaderen, al bewerkte hij maar vijf hectaren land.

De snelle toename van het aantal tuinbouw- en intensieve veeteeltbedrijven in de jaren vijftig hing samen met de voorshands nog beperkte mate van overheidsbemoeienis met de prijzen voor landbouwproducten. De prijsontwikkeling in Europa voor granen - mondiaal gezien te hoog - zette de rentabiliteit in de akkerbouw van jaar tot jaar meer onder druk. Wegens gebrek aan winstgevendheid werd de akkerbouw, die in de negentiende eeuw dominant was geweest en zelfs in 1930 nog de grootste bedrijfstak vormde, geleidelijk opgegeven. Doordat bedrijven met een wat groter areaal veelal omschakelden op rundveeteelt kwam het ook hier zelden tot gedwongen bedrijfsbeëindiging. Het vinden van een opvolger was evenwel moeilijk. Generatiewisselingen leidden dikwijls tot opheffing van het bedrijf. Specialisatie en schaalvergroting verdrongen de intensivering als kenmerk van agrarische innovatie.

Vernieuwingen in de landbouw kwamen overigens steeds slechts stap voor stap tot stand. Tot 1952 werd gepleit voor het benutten van de mogelijkheden van techniek en wetenschap, al bleken die in de praktijk nauwelijks te realiseren, omdat de benodigde machines in de eerste jaren na de oorlog schaars waren. Toen de bestaande kennis eindelijk kon worden benut en aan technologische innovaties geen triviale hinderpalen meer in de weg stonden, werd een achttal jaren lang de nadruk gelegd op specialisatie. De jaren zestig stonden dan weer in het teken van aanpassing aan economische ontwikkelingen, geïntroduceerd door de Europese Gemeenschap. Vanaf 1973 domi-

neerden de implicaties van het uitdijend agri-business-complex. Toeleveranciers, dienstverleners en de agrarische producten verwerkende nijverheid gingen een steeds belangrijker rol spelen. Het agrarisch productiebedrijf moest zijn toegang tot de markt en zijn zelfstandigheid met hand en tand verdedigen.¹²⁶

Laten wij die veranderingen meer in detail schetsen. Tussen 1945 en 1952 geraakte het oude kleine gemengde gezinsbedrijf op drift. Allerwege streefde men naar beperking van de benodigde arbeidskracht door gebruik te maken van de mogelijkheden van de techniek. Naar de mate van het mogelijke werden werktuigen ingezet. Vooral de komst van de combine en de melkmachine betekende een stevige reductie van de werktijd van de boer en zijn huisgenoten. Gaandeweg werd het landbouwbedrijf een eenmanszaak, gedreven door de boer alleen. In de fruitteelt en de tuinbouw kwam de mechanisatie wat later op gang dan in akkerbouw en rundveeteelt. Groente- en fruitteelers richtten zich nog vooral op kwaliteitsverbetering, zodat kon worden voldaan aan de wensen die leefden bij afnemers op buitenlandse markten.

Iets dergelijks was ook het geval in de intensieve veeteeltsector. Vooral ten aanzien van het kleinvee werd wetenschappelijke expertise te hulp geroepen voor experimenten met rassen die een betere afzet en een snellere en grotere productie mogelijk maakten, zodat men de teeltbeperkingen van de overheid kon ontgaan. Vooral bij de teelt van varkens en kippen werden daarbij spectaculaire successen geboekt. In de jaren 1950-1953 kwam in Noord-Limburg voor het eerst meer dan de helft van het agrarisch inkomen uit de intensieve veeteelt.¹²⁷ Dit leidde weldra tot de eerste vormen van specialisatie. Menig boer beseftte dat zijn inkomen toenam naarmate zijn varkensstapel groter was. Velen gingen er zich volledig op toeleggen. De varkensstapel nam jaarlijks met 5 à 6% toe. Maar er waren ook nadelen. De varkenscyclus sloeg elke vijf, zes jaar toe. Dan stortten de prijzen eensklaps in, om als iedereen zich van de verlieslatende teelt had afgewend, weer torenhoog op te lopen. De vleesprijzen vertoonden veel grotere schommelingen dan de prijzen voor biggen. Het werd tijd de aandacht te verleggen naar de fokkerij. Een soortge-

¹²⁶ Jansen en Rutten, *Geschiedenis van de landbouw*, pp. 210-211.

¹²⁷ Jansen en Rutten, *Geschiedenis van de landbouw*, pp. 212-225.

lijke ontwikkeling deed zich voor bij de kippenhouderij: de verkoop van leghennetjes bood meer zekerheid dan de afzet van eieren.

Voor al voor de kleine gemengde bedrijven was specialisatie een mogelijkheid om stapje voor stapje vooruit te komen. De ene sector na de andere haakte op deze mogelijkheid in. In de tuinbouw waren glasteelt en verbouw van asperges al vroeg troefkaarten. De champignon-telers waren de eersten die zich bijna volledig specialiseerden. De graantelers konden pas volgen, toen de prijsdumping vanuit overschotlanden door de overheid stelselmatig werd tegengegaan. In de melkveesector werd eind jaren vijftig de roep om interventie op Europees niveau sterker. Dankzij soms spectaculaire resultaten van wetenschappelijk onderzoek was de melkgift per dier flink gestegen, waardoor de prijzen vaker en vaker teleurstelden.¹²⁸ Om het hoofd boven water te houden hadden de melkveeboeren prijsgaranties nodig die over de landsgrenzen heen geldig waren. Zoiets kon de Benelux niet bieden. Daar was verstrekkende internationale samenwerking voor nodig.

De komst van de Europese Gemeenschap leidde een nieuwe fase in de agrarische ontwikkeling in Limburg in. In het verdrag van Rome van 1957 heette vrije concurrentie het uitgangspunt voor de economische ontwikkeling. De Gemeenschap heeft er veel werk van gemaakt, behalve in de landbouw. Daar werden steunmaatregelen steeds meer noodzaak, vooral toen omstreeks 1960 de graad van zelfvoorziening voor landbouwproducten in het Europa van de zes de honderd procent ging benaderen. Het Europees steunbeleid had ingrijpende gevolgen. Er werd betaald naar aangeboden hoeveelheden, kwaliteit telde niet. De gegarandeerde en in de eerste jaren voor Nederlandse begrippen hoge prijzen, stuwden de productie verder op. Grote hoeveelheden landbouwproducten gingen in de interventie en werden voor lange tijd opgeslagen. Ondanks gemor over boterbergen, vleesbergen, eierbergen, graanbergen en dergelijke richtte de boer zijn teeltplan in naar de garantieprijzen. Aan kwaliteitsverbetering werd geen aandacht besteed.¹²⁹

Omstreeks 1963 stortte de ene markt na de andere in. De Nederlandse overheid schoot te hulp, want een kwart van de export van ons land bestond uit agrarische producten. Aan de prijzen mocht zij niet

¹²⁸ Jansen en Rutten, *Geschiedenis van de landbouw*, pp. 226-239.

¹²⁹ Jansen en Rutten, *Geschiedenis van de landbouw*, pp. 239-244.

tornen; een structuurbeleid behoorde binnen de Europese regelgeving wel tot de mogelijkheden. Het bestond uit sanering en schaalvergroting. Talrijke landbouwers staakten hun bedrijf, gebruikmakend van ruime vergoedingen. In akkerbouw en veeteelt daalde het aantal bedrijven tussen 1959 en 1969 met 30%. De vrijvallende productiemiddelen werden onmiddellijk door de overblijvenden weer ingezet om via rationalisaties, schaalvergrotingen, contractteelt en ontmening de rentabiliteit op peil te brengen. Economische instabiliteit en zeer snelle groei van de productie - in de veeteeltsector tussen 1955 en 1980 ruim 3% per jaar - gingen hand in hand.¹³⁰

Omstreeks 1970 kwam een deel van de landbouw in rustiger vaarwater. Er deed zich, wat men noemde, integratie van de teelt voor. De weinige toeleveranciers, de enkele honderden grote producenten en het bescheiden gezelschap afnemers in de intensieve veehouderij voelden zich tot elkaar veroordeeld. Zij sloten overeenkomsten die voor alle betrokkenen snel groeiende afzetten en een rendabele exploitatie garandeerden. Hoe beter de samenwerking, des te ruimer de winsten voor alle deelnemers. Een decennium van ononderbroken vooruitgang was aangebroken. Het zou tot 1983-1984 voortduren.¹³¹ Het leidde tot het behalen van topinkomens. De schaalvergroting had er inmiddels toe geleid dat het gemiddelde bedrijf, gerekend naar toegevoegde waarde, vier-, vijfmaal groter was dan bij het begin van de eeuw. Een zo groot mogelijk deel van het inkomen werd in het bedrijf gehouden. In de jaren 1977-1988 werd veel geïnvesteerd; de Wet Investeringsrekening maakte het extra aantrekkelijk. De toename van het eigen vermogen op de balans van de landbouwbedrijven was in deze jaren zeer aanzienlijk. In de eerste zes W.I.R.-jaren was het niet ongevoerd dat jaar na jaar 35 à 40% van het vaak hoge netto besteedbaar inkomen werd toegevoegd aan het bedrijfskapitaal. Vooral in Noord-Limburg werd zeer dynamisch en marktgericht geopereerd met een minimum aan personeel. Er ontstond daar een netwerk van dienstverlenende bedrijven die de exploitant bij talrijke onderdelen van de productie terzijde stonden en hem zelfs aan nieuwe markten hielpen. Een belangrijk deel van de landbouwproduc-

¹³⁰ Jansen en Rutten, *Geschiedenis van de landbouw*, pp. 244-251.

¹³¹ Jansen en Rutten, *Geschiedenis van de landbouw*, pp. 252-260.

ten werd industrieel verwerkt en vervolgens als veredeld product op de markt gebracht, voor een groot deel in het buitenland.¹³²

Een snelle toename van de kosten wegens noodzakelijke milieumaatregelen en de productiebeperkingen, opgelegd door de Europese en nationale autoriteiten, roomden de winsten sedert 1985 af. Behalve de rentabiliteit nam ook de sociale waardering voor de boer af. Vanwege de omvang van de bedrijven en de hoge productiviteit sprak men meer en meer van bio-industrie. Zijn inspanningen werden schadelijk geacht voor het milieu. Dat betekende meer dan statusverlies alleen. Overheden en consumenten keerden zich van de boer af. Het bedrijfsresultaat schrompelde in de ene sector na de andere ineen. Oplossingen voor de malaise werden niet licht gevonden.

Nijverheid

Ook de Limburgse nijverheid profiteerde tussen 1945 en 1990 van de aanvankelijk zeer snelle, later wat tragere economische groei in West-Europa. In tegenstelling tot België, waar in 1946 alweer een vooroorlogs industrieel productiepeil was bereikt, bleef in Nederland tot 1949 nog heel wat productiecapaciteit onbenut, vanwege een chronisch gebrek aan productiemiddelen.¹³³ Dit gold zowel voor de kapitaalgoederen als voor de arbeidskrachten. De vraag overtrof het aanbod verre, zodat desondanks ruimte werd gezocht voor de stichting van nieuwe bedrijven. Gespreid over heel de provincie kwamen tussen 1944 en 1950 zeventig nieuwe industriële ondernemingen tot stand. Het waren vooral metaalverwerkende bedrijven, die hoopten personeel te vinden onder de afvloeiers uit de landbouwsector. Dit betekende dat de startende ondernemer onder de rook van de mijn vandaan moest blijven. Het lukte maar ten dele, want de mijnen waren vaak de belangrijkste afnemers. Slechts iets meer dan de helft van de toename van de industriële werkgelegenheid kwam buiten de mijnbouw om tot stand, goeddeels in nieuwe industriële kernen op het platteland.

Onder invloed van de opeenvolgende stimuleringsprogramma's van de overheid groeide de industriële werkgelegenheid in de daaropvolgende jaren, 1950 tot 1958, zelfs stormachtig. In Limburg werden

¹³² Jansen en Rutten, *Geschiedenis van de landbouw*, pp. 261-277.

¹³³ J.C.G.M. Jansen, *Orde in de bouwwereld*, Heerlen 1988, p. 48.

22.000 additionele arbeidsplaatsen in de nijverheid geschapen. Deze provincie nam een kwart van de landelijke groei van de industriële werkgelegenheid voor haar rekening, driemaal meer dan op grond van de omvang van de bevolking mocht worden verwacht. De mijnen, die steeds vaker een beroep deden op toeleveringsbedrijven, participeerden naar rato.¹³⁴ De snelle groei van de nijverheid bij volledige werkgelegenheid - het werkloosheidscijfer bewoog zich rond 1% - maakte een massale uittocht uit de landbouw mogelijk en leidde tot een gestage stijging van het gemiddeld inkomen in een tempo dat, mede dankzij de groeiende sociale zekerheid, boven het landelijk gemiddelde lag. Elk onderdeel van de gesloten cirkel versterkte op zijn beurt de groei. Dat gold ook voor de particuliere bestedingen. Werk en inkomen waren gegarandeerd. Velen konden zich leningen veroorloven. Vooral in de mijnstreek werden tot groot voordeel van de detail- en de groothandel massa's duurzame consumptie-artikelen op krediet gekocht.¹³⁵ De dienstensector kroop eindelijk uit zijn dal.

De kolencrisis van 1958 - de steenkool werd door olieproducten langzaam van de markt gedrukt - had in Limburg ingrijpende gevolgen. De mijnondernemingen krompen hun personeelsbestand geleidelijk in, alles samen met 10.000 personen. Voorzover de regionale nijverheid de afvloeiers niet opnam, vulden de industriebekkens in Nordrhein-Westfalen het hiaat op. De hoge lonen in Duitsland en de relatief lage kosten van levensonderhoud in Limburg werkten als een magneet op pendel en kooptoerisme. De consumptieve bestedingen stegen beduidend sneller dan de loonsomstijging toeliet. Opnieuw was een autonome groeimogelijkheid voor bedrijven in de sector van de economische dienstverlening tot stand gekomen. Voor het eerst ging er een stuwende werking van uit. Menig detaillist voorzag de gevel van zijn winkel van een nieuw schortje en moderniseerde de winkelinventaris. Architecten zochten nijver naar een gat in hun planning om aan deze vraag te voldoen. Binnenhuisarchitecten vonden in deze sector een willige markt, hun toeleveranciers klaagden over een teveel aan opdrachten.

¹³⁴ H.C.W. Roemen, Bevolkingsgroei, industriële ontwikkeling, werkgelegenheid, in: *Economisch-Statistische Berichten*, 46(1961), p. 144.

¹³⁵ M. Trooster, De invloed van de ontwikkeling van de mijnindustrie op de bevolking van de Zuid-Limburgse Mijnstreek in het algemeen en op het bestedingspatroon in het bijzonder, 1958, pp. 77-82 (scriptie).

Ondanks de expulsie in landbouw en mijnbouw bleef de arbeidsmarkt zeer krap. Tot 1965 was het werkloosheidspercentage in Limburg zelden hoger dan 0,6 à 0,7%.¹³⁶ Bijna van de ene dag op de andere kwam daarin verandering. In 1962 was al duidelijk geworden dat de mijnondernemingen met rationalisaties alleen niet konden overleven. De loonstijgingen als gevolg van een uiterst krappe arbeidsmarkt dreven de kostprijs zo snel op, dat de besparingen vanwege de afvloeiingen als sneeuw voor de zon verdwenen. Precies als in België en West-Duitsland werd de subsidiekraan opengedraaid. Op meerdere manieren probeerde de rijksoverheid de mijnarbeid aantrekkelijk te houden voor werkgevers en werknemers door een deel van de loonkosten over te nemen. De daarvoor benodigde bedragen stegen pijlsnel. Ook de vakbonden voorzagen dat zo'n beleid op termijn vast moest lopen. Zij bepleitten een snelle overheveling van mijnpersoneel naar andere industrietakken nu het zo gemakkelijk kon.¹³⁷ De regering haakte er graag op in. Het leek haar nuttiger geld te steken in economische activiteiten die perspectief boden dan het in enkele bodemloze putten te stoppen. Op 12 december 1965 lanceerde de Minister van Economische Zaken, Drs. J. den Uyl, zijn herstructureringsnota voor de mijnbouw. De omschakeling zou voorzichtig van start gaan. Drie mijnen zouden op korte termijn worden gesloten. Binnen tien jaar diende de kolenproductie met een derde en het personeelsbestand met de helft te zijn gereduceerd. De 22.500 afvloeiërs werd vervangende werkgelegenheid gegarandeerd. Middels premieregelingen zouden industrieën naar Zuid-Limburg worden gelokt.

De gefaseerde herstructurering werd geen succes. Nog voor de eerste mijnen dicht waren, moest worden besloten het sluitingsprogramma te versnellen, deels omdat het technisch niet mogelijk was ondergrondse werken geleidelijk te beëindigen, deels ook omdat de steenkoolmarkt volledig instortte. Bij het aantrekken van nieuwe bedrijven was het succes ook al niet groot. Van de toegezegde motoren kwam er maar één, Daf, een bedrijf dat zich ook nog moeizaam ontwikkelde en voorlopig veel minder personeel nodig had dan gedacht. Ook met de beoogde industriële diversificatie wilde het niet lukken. De

¹³⁶ Jansen, *Industrie en Mijnbouw*, p. 48.

¹³⁷ A. Biermans, *De mijnwerkersbonden en de sluiting van de Limburgse mijnindustrie, 1979*, pp. 2-5 (scriptie).

premieregelingen leidden tot het aantrekken van arbeidsintensieve en financieel zwakke bedrijven in plaats van technisch innovatieve en rendabele ondernemingen. Bij de werving van nieuwe bedrijven werd concurrentie ondervonden van de nabijgelegen steenkolenbekkens van Aken, Luik en Genk, die deels op voorhand het aanbod van werkgelegenheid trachtten te verbreden. Van stuwkracht, uitgaande van de nieuwe vestigingen was voorlopig geen sprake, deels omdat het hulpprogramma gebreken vertoonde. Een aantal structurele maatschappelijke tekortkomingen, zoals gebrekkige onderwijsvoorzieningen en een te weinig samenhangend geheel van dienstverlenende bedrijven, was over het hoofd gezien. Het werd heel moeilijk hoger opgeleiden onder te brengen. De provinciale politici begonnen te roepen om schrijftafels en lieten het oog vallen op grote dienstverlenende bedrijven die rijkseigendom waren. Ondanks tegenkanting konden het Centraal Bureau voor de Statistiek en het Algemeen Burgerlijk Pensioenfonds naar Heerlen worden overgebracht. In Maastricht werd een Rijksuniversiteit gevestigd. Zij brachten ofwel hun personeel mee, of waren gedwongen buiten de provincie te werven. Op de lokale arbeidsmarkt werden die instellingen pas na enkele jaren actief. En passant werd nog een ander probleem onderkend. De begeleiding van het herstructureringsproces werd onvoldoende gecoördineerd: de betrokken instanties liepen elkaar voortdurend voor de voeten.¹³⁸ Het was tijd voor een evaluatie.

De resultaten van de herstructureringsoperatie waren de eerste jaren treurig. Tussen december 1965 en december 1975 vloeiden bijna 60.000 werknemers af, 45.000 bij de mijnondernemingen, de rest bij toeleveranciers. Er kwamen met herstructureringsmiddelen per saldo slechts 12.000 nieuwe arbeidsplaatsen tot stand, waarvan slechts 4.000 werden bezet door ex-mijnwerkers. Het aantal volledige arbeidsjaren, besteed in de Limburgse nijverheid, liep mede door de recessie van 1973 terug van 281.000 in 1965 naar 227.000 in 1976, dat wil zeggen met 54.000. Het werkloosheidspercentage vervijftienvoudigde en steeg van 0,7% naar 10,6%, vier procent boven het

¹³⁸ Jansen, *Specifieke kenmerken*, pp. 82-83.

landelijk gemiddelde.¹³⁹ De bijdrage die Limburg leverde aan de Nederlandse economie begon te verschrompelen.

Ongelukkigerwijze kreeg men ook nog te kampen met een ernstige economische recessie, die in 1973 inzette en tot 1984 voortduurde. Zij bracht steeds grotere werkloosheid met zich mee, oplopend tot 15,5% in 1984. Het Limburgs werkloosheidscijfer lag steeds aanzienlijk boven het landelijk gemiddelde. Het Provinciaal Bestuur achtte maatregelen urgent en besloot zelf het voortouw te nemen met krachtige financiële steun van het Rijk. In 1978 verscheen de Perspectievennota Limburg, waarin meer realistische doelstellingen werden uitgestippeld dan in de herstructureringsnota was gebeurd. Door het versterken van de industrie en de dienstensector hoopte de overheid binnen acht jaar de regionale component in het werkloosheidscijfer, dat wil zeggen het verschil tussen het landelijk en het provinciaal werkloosheidscijfer, weg te werken. Met enige vertraging lukte dit ook. In 1991 lag het Limburgs werkloosheidspercentage op 8,2%, drie promille lager dan het landelijke.¹⁴⁰

Het Provinciaal Bestuur speelde bij deze operatie een initiërende en coördinerende rol. Het slaagde er in een aantal positieve ontwikkelingen van meer blijvende aard op de rails te zetten. De negatieve effecten van de pendel op Duitsland werden weggewerkt. Er werd een sterk op export gerichte, technologisch vooruitstrevende bedrijvigheid gecreëerd, die bestand was tegen recessies deels in de nijverheid, meer en meer in de dienstverlening. Dat lukte wonderwel. De crisis had van 1978 tot 1983 in Limburg beduidend minder bedrijfs-sluitingen en massa-ontslagen tot gevolg dan landelijk het geval was. De eerlijkheid gebiedt op te merken dat de gunstige perspectieven niet uitsluitend te danken waren aan het overheidsbeleid. Gelijk op met de weinig florissante ontwikkelingen van de Limburgse economie tussen 1965 en 1978 hadden ook de omliggende provincies en landstreken een heroriëntatie doorgemaakt. Luik had al tussen 1950 en 1973 heel zijn voorsprong verloren. De traditionele zware nijverheid was er weggevaagd. De kostenstructuur van de overblijvende bedrijven - overwegend van industriële aard - was vergelijkbaar met

¹³⁹ M.J.A. Nijssen, Evaluatie van het regionaal-economisch beleid in het herstructureringsgebied na de mijnsluiting : mogelijkheden en beperkingen van het staatsingrijpen, 1979 (scriptie); J. Schoormans, De afbraak van de Limburgse Mijnstreek, 1981 (scriptie); J.Th. Sillekens, De Limburgse arbeidsmarkt na de Tweede Wereldoorlog, 1974 (scriptie).

¹⁴⁰ Langeweg, Van Adreskantoor tot Arbeidsvoorziening, p. 96.

die in Nederlands Limburg. Belgisch Limburg maakte van 1965 tot 1982 een snelle opgang door. Tientallen bedrijven werden van de grond getild. Bij gebrek aan een interne arbeidsmarkt waren zij in uitzonderlijk hoge mate op de export gericht. De regio Aken die in het kielzog van de sterke Duitse economie zijn positie kon handhaven, ging de nadruk leggen op toepassing van hoogwaardige technologieën. De omliggende regio's vertoonden meer en meer specifieke kenmerken die ten opzichte van elkaar complementair waren. Nederlands-Limburg kon daarbij aahaken. Het transportwezen was er de eerste traditionele bedrijfstak waarvan een stuwende werking uitging.¹⁴¹

Mede dankzij de hoogwaardige nieuwe werkgelegenheid in industrie en dienstverlening en de tijdelijk gunstige agrarische inkomens verbeterden de inkomens per hoofd van de bevolking in Nederlands-Limburg dusdanig, dat sedert 1983-1984 nauwelijks meer negatieve afwijkingen ten opzichte van het landelijk gemiddelde werden vastgesteld. Van de provincies die niet tot de randstad behoren, was Limburg dat jaar - zij het nipt - na Zeeland zelfs de meest welvarende. Vooral de uitbouw van de dienstensector tot een samenhangend geheel met deels een stuwend karakter was een hoopvol teken.

Diensten

Enkele belangrijke impulsen voor de uitbouw van de dienstensector die zich sedert 1950 voordeden, zijn hiervóór al vermeld. De schaalvergroting in de landbouw leidde er sedert 1950 toe, dat loonwerkers werden ingeschakeld bij de meest arbeidsintensieve werkzaamheden op het boerenbedrijf. Geleidelijk breidde het agri-business-complex zich uit tot de administratie, de advisering bij investeringen en innovaties, de inkoop, de afzet en allerlei andere facetten tot een vooral in Noord-Limburg heel gedifferentieerde en gespecialiseerde landbouwondersteuningsstructuur. Een enkel bedrijf dat oorspronkelijk vooral in dit business-complex een rol speelde, zoals de veiling te Grubbenvorst, groeide boven het regionale niveau uit.

De wens van de Rijksoverheid in Nederland een welvaartsstaat te creëren, leidde ten laatste vanaf 1960 tot een snelle groei van de

¹⁴¹ "Blik over de grens" : lesmateriaal over geschiedenis, geografie, economie en cultuur van de Euregio Maas-Rijn, Aachen 1996, C4, C5, C6, C14.

overheidsdiensten, het onderwijs, de gezondheidszorg en de maatschappelijke dienstverlening. De pleidooien Limburg na het verdwijnen van de mijnbouw te voorzien van de nodige "schrijftafels" zorgden voor de komst van enige zeer omvangrijke dienstverlenende bedrijven. A.B.P., C.B.S. en Rijksuniversiteit Limburg waren spoedig in Heerlen en Maastricht de grootste lokale werkgevers. Al waren ze pas na verloop van tijd op de regionale arbeidsmarkt actief, zij haalden heel wat hooggekwalificeerde werknemers naar Zuid-Limburg. Hun bestedingspatronen versterkten de kwaliteit van de overige dienstverlenende bedrijven.

Maar ook wijzigingen in het leefpatroon van de autochtone bevolking kwamen de dienstensector ten goede. De forse stijging van de lonen stimuleerde de vraag naar duurzame consumptiegoederen enorm. Groot- en detailhandel ondergingen ingrijpende vernieuwingen. Daar omheen werden legio intermediaire dienstverlenende bedrijven gegroepeerd. De grote sprong voorwaarts vond plaats tussen 1965 en 1975. Toen steeg het aandeel van de dienstensector van 38% naar 51% van de werkgelegenheid, een relatieve positieverbetering van 3% per jaar. Voordien was de uitbouw heel traag verlopen van 35% in 1947 naar 37% in 1960 en 38% vijf jaar later, een relatieve verbetering van nauwelijks enkele promillen per jaar.¹⁴² Na 1975 vertraagde het tempo weer. In 1985 was een aandeel van 58% bereikt, in 1993 van 61%. Beide cijfers lagen beduidend onder de landelijke percentages, die respectievelijk 67 en 70% bedroegen.¹⁴³ De achterstand nam zelfs toe, deels omdat de overheid hier nog steeds als werkgever een bescheiden rol speelt. Wel is de kwaliteit van de Limburgse dienstensector in de laatste jaren verder verbeterd. De zakelijke dienstverlening werd versterkt doordat grote industriële bedrijven zich terugtrokken op hun kerntaken en een aantal ondersteunende diensten verzelfstandigden. Vanwege een verschil in omvang van de industriële bedrijven verliep dit proces in Limburg trager dan in het westen van het land en bleef er enige achterstand in kwaliteit, omdat voor wat engineering en technisch onderhoud betreft veelal beroep werd gedaan op gespecialiseerde bedrijven buiten Limburg. Van groot belang was dat sedert 1980 enkele secto-

¹⁴² De cijfers van 1947 en 1960 zijn ontleend aan de beroepstellingen van het C.B.S., die van 1965, 1975 en 1985 aan de arbeidsmarktbeschrijvingen van het D.B.A.

¹⁴³ ETIL, *Sociaal-economische verkenning 1993*, Maastricht 1993, p. 68, tabel 5.2.

ren, in het bijzonder het vervoer en de recreatie, zich meer en meer op internationale markten gingen richten en zo een stuwend karakter kregen. Zo werd Venlo een internationaal centrum van transport en logistiek en werd van Maastricht-Aken-Airport verwacht dat het veel extra bedrijvigheid zou genereren.

Ter afsluiting

Als rode draad liep door deze geschiedenis van de Limburgse economie de moeizame inhaalrace naar het nationale welvaartsniveau. Het bood gelegenheid de talrijke ups en downs te schetsen, had evenwel als nadeel dat het verhaal in mineur begint en in juichende tonen eindigt. Dat is niet helemaal terecht. De doorsnee Limburger compenseerde in de negentiende eeuw zijn achterstand in welvaart met een nadrukkelijk streven naar zo hoog mogelijk welzijn zonder daarvoor noemenswaardige kosten te maken. Samenwerking binnen kleine gemeenschappen, zoals gezin, werkplaats en woonwijk of dorp, bood er legio mogelijkheden toe. Het is een gedragspatroon dat in achterstandssituaties veel voorkomt en opvalt door continuïteit in sociaal-cultureel en religieus opzicht en door het op ruime schaal genereren van peilers voor de onontbeerlijke sociale contacten. Dit gedragspatroon wordt ook bij migranten veel aangetroffen. Het houdt dan gewoonlijk twee, drie generaties stand. In het negentiende- en twintigste-eeuwse Limburg bleef het zeker vijf, zes generaties overeind.¹⁴⁴ De motieven kunnen sterk wisselen, de interactie met economische processen vertoont grote variëteit, zo zagen we. Steeds aanwezig is een groot vertrouwen van de deelnemers aan het systeem in elkaar. Vooral als die interne loyaliteit opvalt, omdat zij elders in de maatschappij is verdwenen, trekt het systeem bewonderaars. Per definitie wordt het in de laatste fase van zijn bestaan met gejuich tegemoet getreden. Dat kan tot misverstanden leiden.

Nog in 1957 uitte G.H.L. Zeguers er zich in lyrische bewoordingen over. Hij dacht dat de bevolking in de Zuidlimburgse mijnstreek werd gekarakteriseerd door een hoge mate van godsdienstige cohesie, eenzelfde mate van beroepscontinuïteit en trouw aan de geestelijke,

¹⁴⁴ R. Clemens, G. Vosse-Smal et P. Minon, *L'assimilation culturelle des immigrants en Belgique : Italiens et Polonais dans la région liégeoise*, Liège 1953, pp. 366-369.

de culturele en de ethische waarden van het gewest. De reële solidariteit van ondergrondse en bovengrondse werkers in de mijnen had zijns inziens tot gevolg dat zij er aanspraak op maakten de sociaal-culturele signatuur van het gewest zelf te bepalen.¹⁴⁵

Zeguers merkt terecht op dat economische structuur en welzijn op elkaar inwerken, maar ziet over het hoofd dat een gesloten welzijnspatroom leidt tot een van de omgeving afgesloten economie. De nadelen traden in Limburg even goed aan de dag als de voordelen. De beschrijving van de Limburgse economie in de voorafgaande pagina's liet zien dat de nadruk op welzijn en de daarbijbehorende leefpatronen met enige regelmaat aanleiding gaf tot vertraging bij de acceptatie van economische innovaties. Geregeld werden zij naar eigen behoefte en inzicht aangepast. Een breed spectrum van aanpassingstechnieken werd beproefd, om pas zo'n anderhalve eeuw na de start van de eerste experimenten een economische structuur toe te laten van nationaal Nederlandse en Europese snit.

Meer waardering mag men opbrengen voor de economische stabiliteit die door het naar binnen gekeerde welzijnsstreven werd totstandgebracht. Vooral het klein- en middenbedrijf vertoonde een hoge mate van overlevingskracht. De verklaring is eenvoudig. Niet het stimuleren van nieuwe eigen vindingen stond centraal, maar het overnemen van succesvolle innovaties van derden. De risico's, verbonden aan het streven voorop te lopen, werden gemeden door het succes van anderen als leidraad te nemen. Het woord aanpassing viel in ons verhaal herhaaldelijk. Een aanpassingseconomie is relatief weinig conjunctuurgevoelig. De ondernemer gedraagt zich als een free-rider: met geringe ontwikkelingskosten profiteert hij maximaal van de succesvolle weg die anderen wezen. Perioden van tegenslag komt hij opmerkelijk goed door.

In een economie, waarin welzijn een stuwende kracht is, speelt een streven naar harmonie als vanzelf een rol van betekenis. De samenhang tussen economische groei, welvaart en welzijn is steeds aanwezig, zij het in van tijdvak tot tijdvak wisselende configuraties. Noemen wij er slechts enkele.

In de eerste periode 1800-1870 groeiden de productie en de productiviteit heel geleidelijk. De vooruitgang werd voornamelijk aange-

¹⁴⁵ Naar de samenvatting van Zeguers' rede "De Mijnwerker" te Sittard op 27.04.1957 van J.P. Meulmeester, De beroepscontinuïteit van de mijnwerkersstand, 1961, p. 2 (scriptie).

wend ter versterking van de sociale structuren; van relatieve toename van de welvaart was geen sprake. Na 1870 was er eerst vijftientig jaar lang sprake van stagnatie, rond 1895 overgaand in een flinke groei, gecombineerd met formalisering van de sociale betrekkingen. Per saldo werd nauwelijks toename van de besteedbare inkomens waargenomen. De inkomensgroei werd besteed voor de verwezenlijking van emancipatorische doelen.

De jaren 1914-1915 kenden een opeenvolging van vier crisissituaties, van elkaar gescheiden door, enthousiast begroete, maar kortstondige oplevingen. De samenleving was sterk gestructureerd en nu men er opmerkelijk goed in slaagde de effecten van de crisis te dempen, waren er grote verbeteringen van het welvaartsniveau. Tenslotte volgde van 1945 tot 1980 een tijdvak van snelle groei, gestage toename van de welvaart, maar diepgaande veranderingen in de welzijns patronen zonder dat de Limburgers overigens het odium verloren er een Bourgondische levensstijl op na te houden.

In diachronische termen zijn deze veranderingen al enigermate te verklaren. Van tijdvak tot tijdvak werden nieuwe elementen aangedragen. Omstreeks 1750 waren de eerste sporen aangetroffen van een langzame overgang van een zuivere zelfverzorgingseconomie naar markt oriëntatie. Dat proces liep in de negentiende eeuw nog zeer geleidelijk door, maar die traagheid kon niet verhelen dat steeds meer kopers op de markten nodig waren. Er moest een einde komen aan de beslotenheid van de Limburgse economie. In de tweede helft van de negentiende eeuw werd zij inderdaad opengebroken: de kapitaalmarkt werd vanuit Luik en later ook Aken gestuurd; de arbeidsmarkt werd door het Rijnland gedomineerd; de afzet richtte zich meer en meer op niet al te ver verwijderde stedelijke agglomeraties en industriegebieden van België, Duitsland en Noord-Frankrijk (waar steenkool werd afgezet). Opmerkelijk genoeg achtte men het ongewenst ook de samenleving open te breken. Het handhaven van haar gesloten structuur dwong wel tot enige "Vergesellschaftung", het in organisatorische kaders onderbrengen van de gemeenschapszin. Tijdens of kort na de Eerste Wereldoorlog kwam het accent te liggen op het inhalen van achterstanden op het terrein van de welvaart, uitgedrukt als deel van het gemiddeld besteedbaar inkomen in Nederland. De keuzevrijheid van de Limburgse economische actoren als consumenten nam toe. De geleidelijke inpassing in nationale patronen dwong tot het aanwenden van het middel van ferme sociale controle bij

pogingen het karakter van de Limburgse samenleving te handhaven via organisatiepatronen, die onder het mom van emancipatieprocessen werden ingepast in het patroon van kansen biedende welvaartsontwikkelingen. Ruim na de Tweede Wereldoorlog, omstreeks 1960-1965, was de inpassing in nationale en internationale economische netwerken zo dominant geworden, dat handhaving van de sociale structuren niet langer wenselijk was en vaak ook onmogelijk bleek. Onder de oppervlakte leefden evenwel in folklore, vrije tijdsbesteding en op momenten dat men zich liet zien als mensen die zich wat konden permitteren de oude interactievormen voort. De Limburger kreeg het stempel van Bourgondiër opgedrukt.

Niet alleen in sociologische, ook in economische termen zijn deze ontwikkelingen verklaarbaar. Rond 1800 werd, voorzover wij konden nagaan, 70% van de productie in landbouw en ambacht bestemd voor instandhouding van gezin en bedrijf. Slechts 30% ging naar de markt. De dominantie van de zelfverzorgingseconomie maakte het mogelijk zonder noemenswaardige stijging van kosten van jaar tot jaar de omvang van de productie en de productiviteit lichtjes te verbeteren. Een economie, waarin de productie groeit van 100 naar 101 fysieke eenheden, terwijl de directe en indirecte kosten op 70 eenheden blijven staan en derhalve in plaats van voor 30 eenheden voor 31 eenheden goederen op de markt kan brengen, ziet bij 1% stijging van de productie de omvang van de besteedbare ruimte met 3,3% stijgen. In zo'n economie is per definitie een multiplier werkzaam.

Naarmate de omvang van de ter markt gebrachte productie stijgt, wordt de multiplier die rond 1800 nog 2,3 bedroeg kleiner. Na zo'n dertig jaar met gelijkblijvende kosten van jaar tot jaar 1% productiestijging te hebben gerealiseerd, toename op toename gestapeld, wordt van elke 140 eenheden output nog precies de helft in eigen gezin en bedrijf gehouden en de andere helft op de markt afgezet. De multiplier is dan gedaald tot precies 1. Dit proces gaat zonder enige begeleiding en zonder dat iemand er inspanningen voor moet verrichten vervolgens rustig door. Na een halve eeuw is de exponent, omdat een verhouding van 30-70 is bereikt in plaats van de oude 70-30, gezakt tot 0,4. Per definitie wordt door de autonome daling van de multiplier iedere actor gedwongen zijn aandacht steeds meer te richten op aanpassing aan marktomstandigheden en het tot stand brengen van een groter marktgebied. De betekenis van welzijn daalt ononderbroken, maar mag niet worden gebagatelliseerd. Immers

volledige aansluiting bij de markteconomie en het loslaten van het zelfverzorgingsprincipe betekent automatisch een forse stijging van kosten en het volledig verdwijnen van de autonome multiplier. De kip met de gouden eieren dreigt in de soepketel te verdwijnen. Keynes liet kort voor de Tweede Wereldoorlog zien, welke desastreuze gevolgen zo iets kan hebben en hoeveel moeite het kost binnen een pure markteconomie de multiplier te herstellen.¹⁴⁶

Lange tijd hoefde men zich daarover in Limburg niet al te veel zorgen te maken. Toen omstreeks 1870 de autonome groei als gevolg van de overgang van zelfverzorgingseconomie naar markteconomie mede als gevolg van de landbouwcrisis begon te stagneren, diende zich een nieuwe vorm van autonome groei aan. Ditmaal was het wonder van demografische aard. De sterftcijfers begonnen te dalen, in het bijzonder die welke betrekking hadden op jong volwassenen en volwassenen in de volle kracht van hun leven, tussen vijftien en vijftig jaar oud. De zuigelingen- en kindersterfte namen daarentegen zelfs aanzienlijk toe. Dat hoefde zelfs op langere termijn niet te leiden tot een daling van het arbeidspotentieel omdat een toename van de netto geboortecijfers de oversterfte van zeer jeugdigen compenseerde. Gedurende een flink aantal jaren kon Limburg profiteren van een leeftijdsopbouw van de bevolking, waarbij het aantal productieven als aandeel van de totale bevolking steeds verder toenam. Dankzij de band met de Rijnlandse arbeidsmarkt leverde het opnemen in het arbeidsproces van zoveel werklustigen nauwelijks problemen op. Het percentage economisch actieven bereikte onvergelykbare hoogten, die voor lange tijd een geleidelijk inhalen van achterstanden mogelijk maakten.¹⁴⁷

Na het wegebben van de crises uit het derde kwart van de negentiende eeuw, omstreeks 1895, was er opnieuw sprake van forse autonome groei. De bodemschatten van Limburg werden ontdekt; de delfstofwinning en -verwerking begon in het economisch leven een sleutelrol te spelen. Autonome groei en het benutten van eigen economische potenties gingen uitstekend samen met handhaving van regionale leefpatronen en traditionele cultuurvormen. Het werd pas anders na de Eerste Wereldoorlog. Toen kalfden de regionale potenties aan

¹⁴⁶ J.M. Keynes, *The general theory of employment, interest and money*, London 1936.

¹⁴⁷ J.F.R. Philips, *Gezondheidszorg in Limburg : groei en acceptatie van de gezondheidsvoorzieningen 1850-1940* (Maastrandse Monografieën; 32), Assen 1980, pp. 53-61; Engelen, *Fertiliteit*, pp. 58-59.

vraag- en aanbodzijde de een na de ander af. Het werd tijd zich intensief bezig te houden met de principes van de economische ordening. Tussen 1918 en 1960 werd in het zuiden van Nederland en in katholieke kring aan ordeningsvraagstukken grote aandacht besteed. Veraart en Cobbenhagen behoorden tot de belangrijkste exponenten. Met hen was men algemeen van oordeel, dat de vrije economische zelfverantwoordelijkheid als ordeningsprincipe, zo lang kenmerkend voor gezinshuishoudingen, niet meer werkzaam was, nu het feitelijk economisch gedrag in hoge mate van anderen afhankelijk was geworden.¹⁴⁸ De aangedragen oplossingen varieerden van corporatisme naar Portugees model tot neo-liberale opvattingen. Vooral in de jaren vijftig waren de vertegenwoordigers van deze laatste stroming, Röpke en Erhard, populair. Op de economische gedragspatronen hadden de theoretici niet al te veel invloed, daar domineerden voorshands sociologische principes.

Zolang het zelfverzorgingsprincipe ongestoord had gefunctioneerd, was saamhorigheid de grondslag geweest van de sociale instellingen. De grondregels van de harmonieleer waren in acht genomen. Tradities hadden in de ordening van economie en samenleving een grote rol gespeeld. Dat had evidente voordelen opgeleverd: het ecologisch evenwicht was niet verstoord; de sociale zekerheid was dankzij een groot besef van verantwoordelijkheid voor het welzijn van burens en dorpsgenoten aanzienlijk; de spanbreedte van de conjunctuurschommelingen bleef beperkt; regelmatige geleidelijke verbetering van de economische positie was als vanzelf aanwezig.

Velen vroegen zich af of al dit soort voordelen niet te handhaven zou zijn door de samenleving meer te structureren in organisatorische kaders. De ene instelling voor sociale zorg na de andere werd opgericht. Ogenschijnlijk mocht men van het bijeenbrengen van bedrijfs- en beroepsgenoten zelfs nog additionele voordelen verwachten, zoals effectieve belangenbehartiging zodra problemen opdoemden; een ruime mogelijkheid tot emancipatie van de eigen stand of van de streek waar men woonde en tenslotte een hoge mate van waardering binnen en buiten de eigen kring, bijvoorbeeld omdat men te kennen gaf de uitgangspunten van de katholieke sociale leer, geformuleerd door Leo XIII in *Rerum Novarum*, te onderschrijven. Weber toonde

¹⁴⁸ M.J.H. Cobbenhagen, *De verantwoordelijkheid in de onderneming*, Roermond 1927.

al in het begin van de eeuw aan, dat elke formalisering van de samenleving positief uitwerkte op haar legitimatie.¹⁴⁹

Nadelen waren er overduidelijk ook. Het handhaven van een gesloten samenleving door "Vergesellschaftung" schiep op langere termijn een forse afstand tot de maatschappelijke basis. Vooral tussen de beide wereldoorlogen moest in toenemende mate worden gegrepen naar het middel van sociale controle. Menige vorm van vereniging was niet langer als een vorm van saamhorigheid herkenbaar. Sociale vernieuwingen werden erdoor afgeremd, zodat aanpassingen aan nieuwe sociaal-economische omstandigheden nog slechts moeizaam totstandkwamen. De legitimatie, gevat in wettelijke structuren en de kaders van de raden en de schappen, werd in de loop van de jaren vijftig door velen afgewezen. De groeiende aversie tegen de geformaliseerde sociale structuren, tezamen met de inkomenshervreiding voortvloeiend uit het nieuwe naoorlogse stelsel van sociale en fiscale wetgeving en de straffe bureaucrativering, waarbij ministeries en gemeenten niet slechts in de maatschappelijke pap roerden, maar er in toenemende mate in gingen zwemmen, had in de jaren zestig van de twintigste eeuw tot gevolg dat de formele sociale kaders, voorzover die stevig sociale controle uitoefenden, werden verlaten.

Het oude moverende sociaal-economische beginsel bleef men evenwel trouw: de Limburger leeft niet om te werken, maar werkt om te leven. Voorzover mogelijk werden ook de belangrijkste voordelen van deze gedragswijze, zoals sociale zekerheid, economische stabiliteit en degelijkheid gehandhaafd. Gaarne at men uit de subsidieruif, daarmee de integratie in nationale en internationale netwerken versterkend.

Hier ligt een deel van de sleutel tot verklaring van het succes van de herstructurering van de Limburgse economie in het laatste kwart van de twintigste eeuw. In 1965 werd het proces aangekondigd. Meer dan een decennium lang leverde nijver pogen weinig meer dan mismoeidigheid op. Nadat de Provincie het heft zelf in handen had genomen, slaagden de Industriebank Liof en de Kamers van Koophandel er snel in hun steentjes bij te dragen. Oude vertrouwde bedrijven, zoals Océ en D.S.M., leverden een aandeel; andere, zoals Sphinx, herrezen uit hun as. Kort tevoren geïndustrialiseerde kernen als Weert en Venray hervatten hun groei. De kansen op participatie in internationale

¹⁴⁹ M. Weber, *Methodologische Schriften*, Frankfurt am Main 1967, pp. 310-318.

netwerken vlak over de landsgrenzen heen, stegen. In het nieuwe patroon van sociale zekerheid en internationale integratie was vasthouden aan vertrouwde sociaal-culturele patronen minder gewenst. Op dat terrein werd de nodige distantie aan de dag gelegd. De hier geboden samenvatting van de economische geschiedenis van Limburg heeft niet meer dan een voorlopig karakter. Het is een samenvatting van tot nu toe op dit terrein verricht onderzoek. Dat is nog lang niet afgerond. Dus zijn ook de conclusies niet meer dan een bescheiden aanstippen van elementen, die een doorslaggevende rol schijnen te spelen. Vast staat slechts dat de economische en sociologische wetmatigheden, gewoonlijk geschreven op basis van een min of meer perfect werkende markteconomie, in Limburg in de negentiende en vroege twintigste eeuw slechts ten dele opgeld doen. Varianten en afwijkingen erop kan men hier frequent aantreffen.